

Я. В. Володарець-Урбанович

СЕРЕЖКИ «ДУНАЙСЬКО-ПАСТИРСЬКОГО» КОЛА НА ПІВДНІ СХІДНОЇ ЄВРОПИ: АРЕАЛ І ХРОНОЛОГІЯ

У статті зібрано і проаналізовано інформацію про серезки дунайського та пастирського кола із пам'яток півдня Східної Європи. Описана територія їх поширення та хронологія.

Ключові слова: серезки «дунайсько-пастирського» кола, скарби раннього середньовіччя, Пастирське городище, раннє середньовіччя, південь Східної Європи.

Вступ. Серезки даного кола є досить цікавою та поширеною категорією знахідок епохи раннього середньовіччя на півдні Східної Європи (Жилина 2003—2004, с. 36—40; 2007, с. 86—89; Рябцева 2005, с. 23—27). Однак у літературі немає єдності щодо назви цієї групи прикрас. Їх називають «візантійські», «дунайські», «пастирські», «харівські» чи «волинцевські». За цим ховаються інтерпретації дослідників цих виробів щодо хронології та етнокультурного контексту. Назва «пастирські» є поширенішою, оскільки їх значна колекція походить із одноіменного городища. Хоча частина знахідок із теренів сучасної України, Росії та Білорусії може походити із території Подунав'я. Тому в роботі для позначення цієї категорії прикрас використано термін «дунайсько-пастирські», адже не завжди можна чітко визначити їхнє походження. Однак ця назва досить умовна: під «пастирськими» слід все ж розуміти загалом місцеві вироби, не обов'язково такі, що були виготовлені чи походять із самого городища. Адже можливі сліди виробництва таких серезок виявлені не лише на Пастирському. Крім того, ці прикраси загалом мають дунайсько-візантійське походження. На Пастирському городищі їх почали виготовляти, наслідуючи форму та технологію. Тобто тоді на пам'ятці мали бути і власне дунайсько-візантійські серезки, які слугували прототипами. Однак чітко розділити ці

© Я. В. ВОЛОДАРЕЦЬ-УРБАНОВИЧ, 2023

прикраси на дві групи неможливо, тому в роботі розглядаємо їх разом.

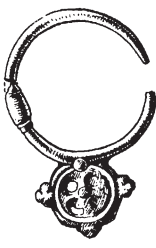

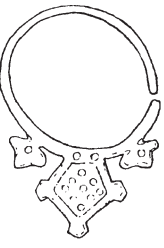

Історія вивчення¹. Першим ґрунтовним дослідженням цих речей стала робота О. І. Айбабіна (табл. 1), яка охоплює матеріали, відомі на початку 1970-х рр. Проілюстровані лише деякі прикраси. Як результат, не завжди зрозуміло, які знахідки навіть із теренів півдня Східної Європи належать до тих чи інших типів і підтипів. Та й «типологічне різноманіття» є значно більшим за представлене в його роботі. О. І. Айбабін датує такі вироби кінцем VII—VIII ст. (Айбабін 1973). Не обійшлося і без плутанини, зокрема, серед місцезнаходжень згадано пункт Солгутів. О. І. Айбабін відносить прикрасу із цієї пам'ятки до типу 1, підтипу 5. Однак за формальними ознаками ця серезка до нього не належить. Проте інші дослідники і донині як аналогію нових знахідок ставлять Солгутівську в один ряд із іншими.

Цікаво зазначити, що В. І. Бідзіля, який досліджував цю пам'ятку, прив'язав її до села, хоча в публікації називає її «металургійний центр між м. Гайворон і с. Солгутів» (Бідзіля 1963). О. М. Приходнюк назвав цей пункт «Гайворонівський металургійний центр» (Приходнюк 1975). У результаті таких перейменувань у роботах деяких дослідників послідовно фігурують обидві назви як різні пункти (Солгутів із посиланням на О. І. Айбабіна та Гайворон із посиланням на О. М. Приходнюка) із знахідками абсолютно різних серезок (напр.: Рябцева 2011).

О. М. Приходнюк неодноразово звертався в своїх дослідженнях до цього кола прикрас. Зокрема, спочатку датував такі серезки VI—VIII ст. (Приходнюк 1980, с. 110, 111, рис. 68: 4), згодом переглянувши датування в межах кінця VII — сере-

1. Розгляд всієї історіографії дослідження цих прикрас виходить за рамки пропонованої статті.

Таблиця 1. Типологічна таблиця «пастирських» сережок, за О. І. Айбабіним

Тип	Підтип					
	1	2	3	4	5	6
I						
II		—	—	—	—	—
III				—	—	—

Таблиця 2. Типологічна таблиця «пастирських» сережок, за О. М. Приходнюком

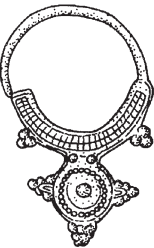

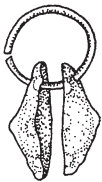

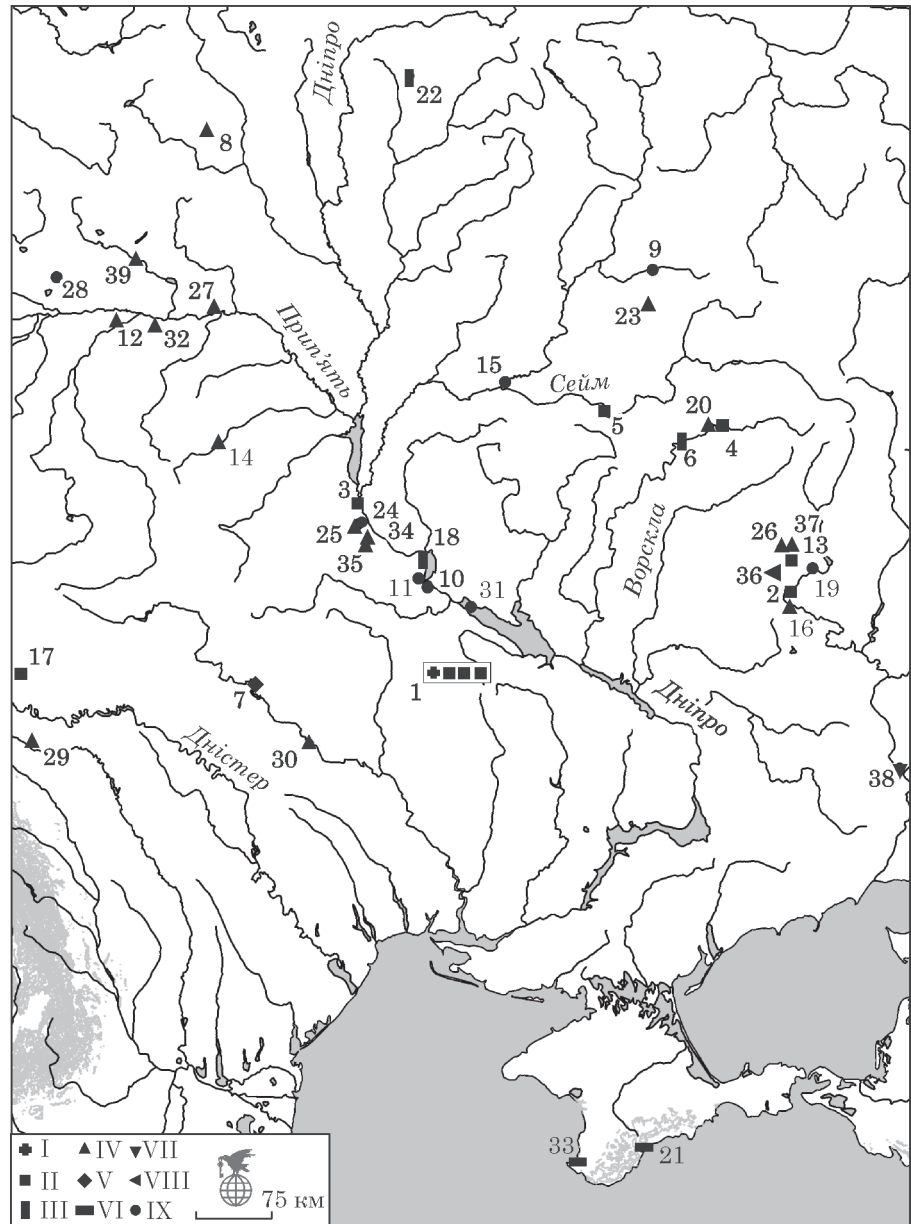
Група	Підтип					
	А	Б	В	Г	Д	Є
I						—
II						
III			—	—	—	—

Рис. 1. Карта поширення серезок «дунайсько-пастирського» кола на пам'ятках півдня Східної Європи. Умовні позначення: I — Пастирське городище; II — скарби другої хронологічної групи чи близькі до них; III — городища; IV — поселення; V — металургійний центр; VI — могильник; VII — поховання; VIII — скарб салтівської культури; IX — випадкові знахідки. Пам'ятки: 1 — Пастирське городище; 2 — Зайцівський скарб; 3 — Київський скарб 1896 р.; 4 — Уланиківський скарб; 5 — Харівський скарб; 6 — Битиця; 7 — Гайворон-Солгутове; 8 — Гарадзішча; 9 — Городище; 10 — Григорівка; 11 — Грищинець; 12 — Давид-Городок, уроч. Старе Сало; 13 — Другий циркунівський скарб; 14 — Іскоростень; 15 — Загребелля; 16 — Задонецьке; 17 — Заліський скарб; 18 — Княжа Гора; 19 — Кочеток; 20 — Курилівка 2; 21 — Лучисте; 22 — Нікодимова; 23 — Новоямське 1; 24 — Обухів; 25 — Обухів II; 26 — Олешки; 27 — Петриків 2; 28 — Плотніца; 29 — Рідківці, уроч. Стара Рогатка; 30 — Семенки; 31 — Середне Подніпров'я; 32 — Хачень; 33 — Херсонес; 34 — Ходосівка, уроч. Заплава, розкоп II; 35 — Ходосівка, уроч. Козаків Яр; 36 — Хорошеве; 37 — Циркуни 13; 38 — Ясинувата; 39 — Яськовичі 1

дини VIII ст. для території Середнього Подніпров'я (Приходнюк 2005, с. 74). Досить ретельно дослідник розглянув технологію виготовлення цих прикрас шляхом штамповки (Приходнюк 1995) та походження даної групи серезок (Приходнюк 1996), багато уваги приділивши цим знахідкам у монографії про Пастирське городище (табл. 2). Проблемою цією роботи є те, що вона стосується лише прикрас, пов'язаних із самою пам'яткою. Інші взяті дотично, але не завжди можна погодитися із їх згадуванням як аналогій (Приходнюк 2005).

Багато уваги вивченню цих прикрас присвятили О. М. Приходнюк та В. М. Хардаєв щодо Харівського скарбу (Приходнюк, Хардаєв 1998; Приходнюк, Хардаєв 1998).

Пам'ятки, комплекси та регіони поширення. Нині відсутній єдиний каталог, який би враховував усі відомі серезки цього кола для теренів півдня Східної Європи. Слід наголосити, що останнім часом були опубліковані нові прикраси із регіонів, де раніше такі вироби були невідомі, і які змінюють

наші уявлення про їхню типологічне різноманіття, поширення та хронологію. Отже, систематизації та узагальнення даних про поширення подібного роду виробів і присвячене це дослідження.

У роботі використано матеріали з городищ, поселень, могильників, скарбів і випадкових знахідок. Загалом розглянуто матеріали із 39 пунктів (рис. 1; додаток)¹. Деякі пам'ятки та комплекси потребують спеціального розгляду, тому їх аналіз дано у вигляді висновків.

Серед цих пунктів:

1) сім скарбів другої хронологічної групи, за О. О. Щегловою (Щеглова 1990) — три Пастирських (1892, 1949, 1992 рр.), Зайцівський, Київський 1896 р., Уланиківський і Харівський. Приблизно цим часом датовано інші скарби — Заліський та Другий циркунівський, хоча можливо вони «заходять» і в другу половину VII ст.;

1. Тут і далі: нумерація на карті (рис. 1) і в додатку збігається. Посилання на літературу див. у додатку.

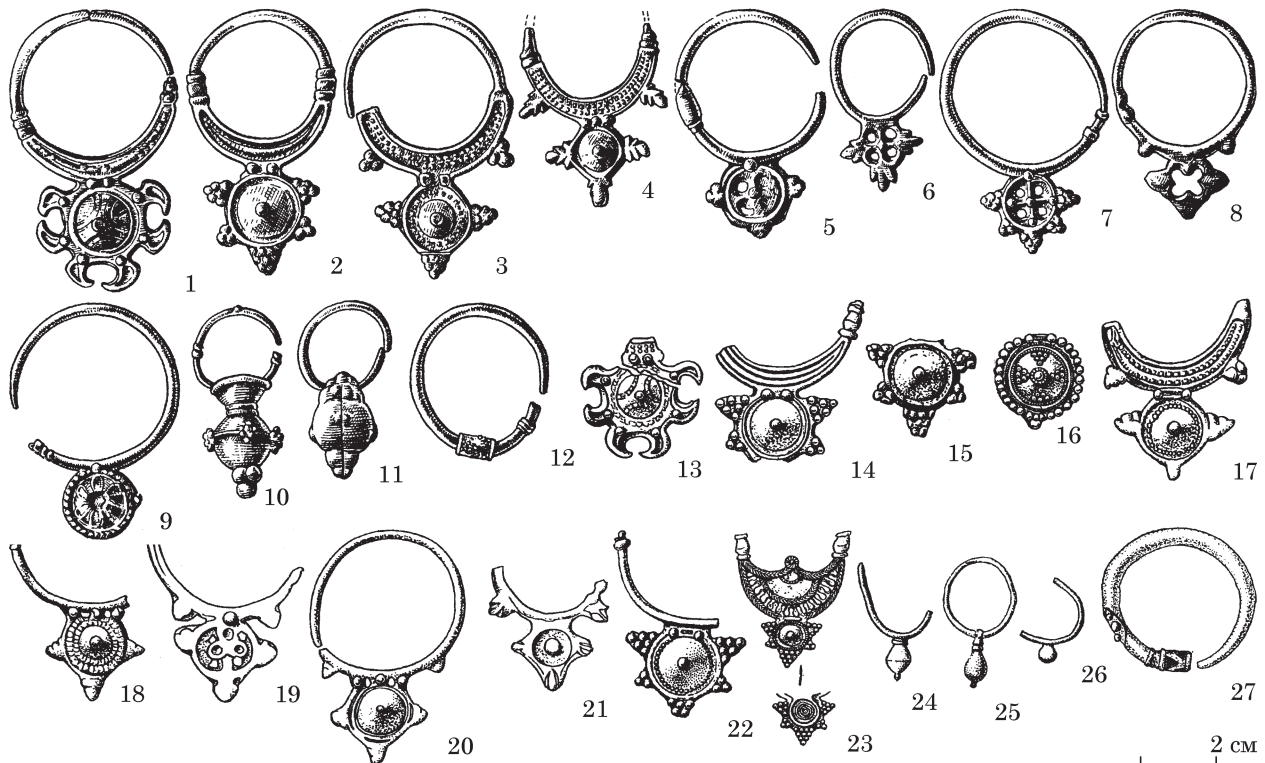

Рис. 2. Знахідки сережок «дунайсько-пастирського» кола із Пастирського городища із «дореволюційних колекцій» (за Корзухина 1996)

2) чотири городища — Княжа гора, Пастирське, Нікодімово та Битиця. Лише із Княжої Гори знахідки походять із неперифікованих зборів і придбань колекціонерів дореволюційних часів. Із Пастирського — як із різного роду зборів, так і стаціонарних археологічних розкопок, із Битиці та Нікодімово — лише із археологічних досліджень;

3) 15 поселень — Давид-Городок, уроч. Старе Сало, Задонецьке, Іскоростень, поселення біля городища 1, Курилівка 2, Новоямське 1, Обухів II, Олешки, Петриків 2, Рідківці, уроч. Стара Рогатка, Семенки, Хачень, Ходосівка, уроч. Заплава, Ходосівка, уроч. Козаків Яр, Циркуни 13 та Яськовичі. Не зрозуміло чи знахідка із Гарадзішча (територія Білорусії) походить із городища чи поселення, що є одним археологічним комплексом;

4) один металургійний центр — Гайворон-Солгунів;

5) два могильника із Криму — некрополь Херсонесу та Лучисте;

6) одне поховання — Ясинувата;

7) скарб салтівської культури (?) — Хорошеве;

8) дев'ять випадкових місцезнаходжень — Городище, Григорівка, Грищинець, Загребелля, Кочеток, Обухів, Плотніца, Середнє Подніпров'я.

Звісно, цікаво було б розглянути культурну належність цих пам'яток. Однак досить часто досліджувані прикраси походять із багатопарових (у межах другої половини I тис. н. е.) пам'яток, інтерпретації інших є досить дискусійними. Доволі багато виробів походить із культурного шару, зборів із пам'яток чи взагалі є випадковими знахідками, що унеможливує такий аналіз.

Можна виділити кілька регіонів концентрації (рис. 1): Дністровсько-Прутський регіон (2 місцезнаходження), басейн Прип'яті (5), Південне Побужжя (2), Середнє Подніпров'я (10), Південний Крим (2), Нижнє Посейм'я (2), Брянське Подесення (2), Верхів'я Псла (3) і басейн Сіверського Дінця (7). Інші знахідки розкидані по теренах Східної Європи і не складають якихось груп.

Кількість виробів. Загальну кількість прикрас, які походять із цих місцезнаходжень, визначити неможливо. Насамперед це стосується матеріалів *Пастирського городища*. Важко визначити, скільки таких прикрас походить із пам'яток із «дореволюційних» колекцій. І не всі сережки, виявлені на пам'ятці, належать до «пастирського» кола. За даними Г. Ф. Корзухіної, власне «пастирського» кола з пам'ятки походить 30 екземплярів (рис. 2); за даними О. М. Приходнюка — 45 екз. (рис. 3). Колекція Пастирського розкидана по різних музеях і країнах, більша частина знахідок втрачена. У каталозі Г. Ф. Корзухіної немає даних щодо колекцій, із яких ці вироби надходили до музеїв, на відміну від монографії О. М. Приходнюка, що ускладнює порівняння. Речі в обох роботах промальовані іноді по-різному, тому не завжди є впевненість, що йдеться про одну і ту саму знахідку, а не однотипні, але з різними орнаментальними мотивами, конструктивними особливостями та станом збереженості.

Із вже стаціонарних досліджень Пастирського городища після Другої світової війни походить сім виробів (рис. 4). Однак дві майже однакові сережки із досліджень М. Ю. Брайчевського (рис. 4: 1, 2), імовірно, мають кримське походження, при-

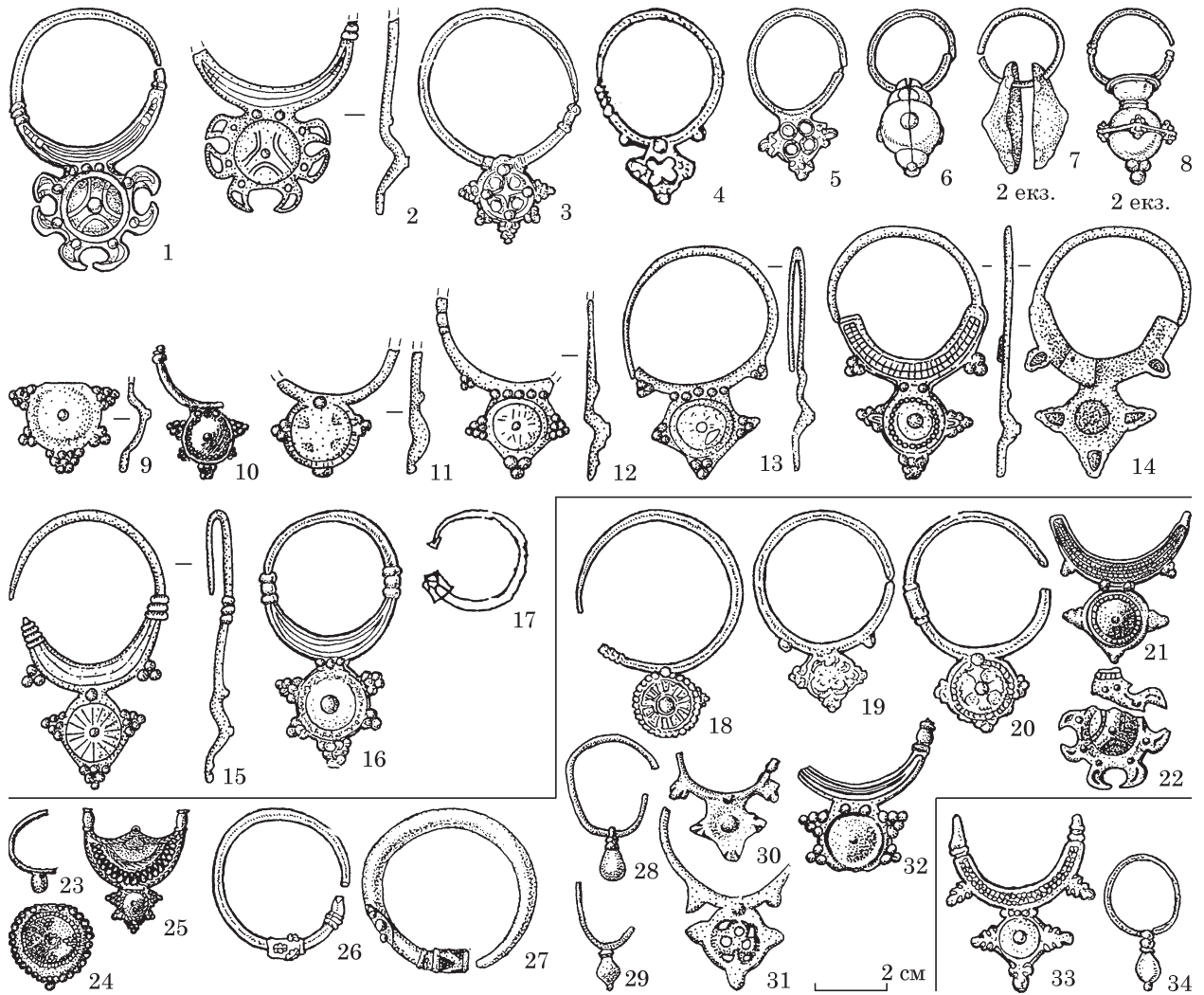

Рис. 3. Знахідки серезок «дунайсько-пастирського» кола із Пастирського городища із «дореволюційних колекцій» (за Приходнюк 2005): 1—17 — колекція В. В. Хвойки; 18—32 — колекція Б. І. та В. І. Ханенків; 33, 34 — колекція О. О. Бобринського

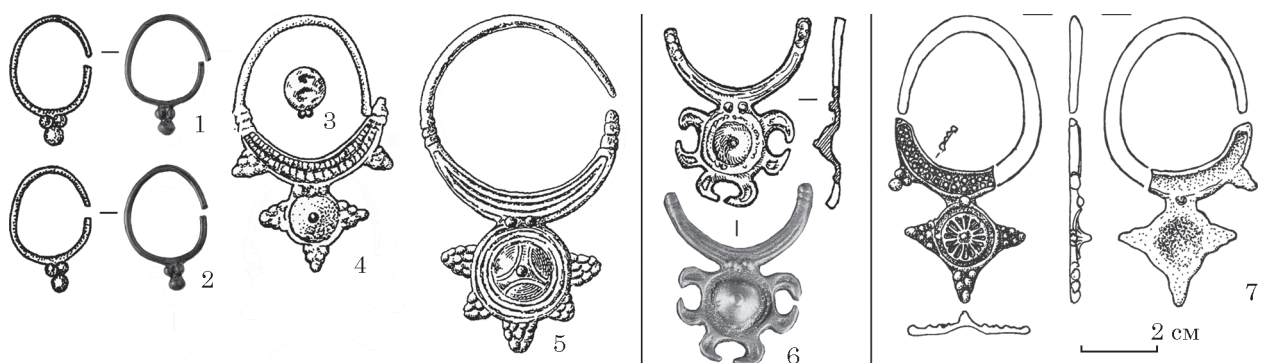

Рис. 4. Знахідки серезок «дунайсько-пастирського» кола із Пастирського городища із археологічних досліджень після Другої світової війни: 1—5 — М. Ю. Брайчевського; 6 — О. М. Приходнюка; 7 — А. В. Скиби

найміні аналогії знаходять на могильниках Скалисте та Лучисте (Веймарн, Айбабин 1993; Айбабин, Хайрединова 2008; 2014; Казанский 2014, с. 68). Хоча схожі прикраси є і в Подунав'ї (Fiedler 1992, Abb. 38: 7—20; Рашев 2014, табл. LXXX). Знахідка, що була передана О. М. Приходнюком (рис. 4: 6) до Черкаського обласного краєзнавчого музею, первісно зберігалась у шкільному музеї

с. Пастирське (Приходнюк 2005, с. 41). Ця серезка безперечно пов'язана з городищем, але де точно вона була виявлена, не зрозуміло.

Невідома кількість виробів із Битиці (рис. 7: 1). В Олешках зафіксовані напівфабрикати (рис. 9: 4). На поселенні Циркуни 13 (рис. 9: 3) виявлено єдину кам'яну ливарну формочку для виготовлення прикрас цього кола. У Другому

Рис. 5. Знахідки сережок «дунайсько-пастирського» кола із пам'яток півдня Східної Європи: 1 — Битиця; 2 — Гайворон-Солгутове; 3 — Гарадзішча; 4 — Городище; 5, 6 — Григорівка; 7, 8 — Грицинець; 9, 10 — Давид-Городок, уроч. Старе Сало; 11, 12 — Іскоростень; 13 — Загребелля; 14 — Задонецьке; 15 — Княжа гора; 16 — Кочеток; 17 — Курилівка 2; 18 — Лучисте, склеп 35, шар 4; 19 — Нікодімово; 20—23 — Новоямське 1; 24 — Обухів; 25 — Петриків 2, житло 2; 26 — Плотніца; 27—33 — Рідківці, уроч. Стара Рогатка; 34 — Семенки, поруч із ямою 4; 35 — Семенки, господарська споруда 6; 36—38 — Середнє Подніпров'я; 39 — Хачень; 40 — Херсонес; 41 — Ходосівка, уроч. Заплава, розкоп П; 42 — Ходосівка, уроч. Козаків Яр, п. м., знахідка 2013 р.; 43 — Ходосівка, уроч. Козаків Яр, яма 29/1988 р.; 44 — Хорошевський скарб; 45 — поховання із Ясинуватої; 46 — Яськовичі (1 — без масштабу)

Циркунівському скарбі виявлено інструменти для штамповки (рис. 9: 1).

Із семи **скарбів другої хронологічної групи** — Пастирські 1892 (1 екз.), 1949 (12 екз.) та 1992 рр. (7 екз.), Київський 1896 р. (1 екз.), Зайцівський (3 екз.), Уланиківський (1 екз.), Харівський (11 екз.) — походить 36 екземплярів (рис. 5, 6, 10, 11). Це і цілноліті, і ті, що складаються із кількох частин, із порожнистими кульками. І лише в трьох

комплексах цієї групи такі знахідки відсутні — Самгородський (Корзухина 1996, с. 374—375, табл. 23: 4, 5), Вороб'ївський (Корзухина 1996, с. 359, табл. 7) та Коробовохуторський (Колода 2016а; 2016б; 2017). Знахідки із Заліського скарбу фрагментовані, можливо, в його складі було чотири чи п'ять виробів. Із інших пунктів походить 48 прикрас.

Серед поселенських пам'яток у семи випадках такі сережки виявлені в комплексах — Іско-

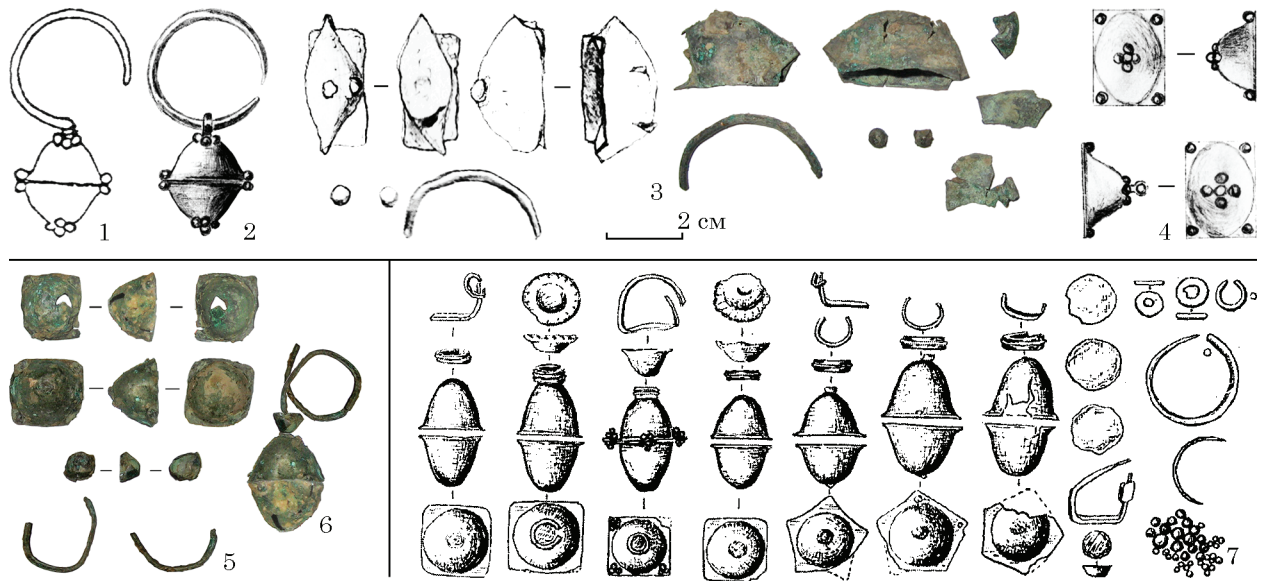

Рис. 6. Стан збереженості та реконструкція сережок «дунайсько-пастирського» кола: 1—4 — Обухів II, житло 31; 5, 6 — Ходосівка, уроч. Козаків Яр, об'єкт 2/2020 р.; 7 — Битиця, супровідний інвентар із поховання (за: 1 — Абашина 2004; 2—4 — Р. Г. Шишкіним, архів Археологічної лабораторії (2 — графічна реконструкція; 3 — реальний стан збереженості; 4 — реконструкція порожнистої кульки, деталі); 5 — стан збереженості деталей; 6 — реконструкція)

ростень, поселення біля городища 1, будівля 1; Обухів II, житло 31; Олешки, господарське приміщення («яма 2»); Петриків 2, житло 2; Семенки, господарська споруда 6; Ходосівка, уроч. Козаків Яр, яма 29 / 1988 та об'єкт 2 / 2020 р. Цей список може бути не повним, бо для деяких пам'яток поки що не визначено контекст знахідок — Пастирське¹, Битиця, Нікодимово та Гардзішче.

Варто зупинитись на сережках із *Криму*. Їх дві, одна походить із депаспортизованої колекції із Херсонесу (рис. 7: 40). Коло аналогій досить широке: такі прикраси характерні від Подунав'я до Дніпровського Лівобережжя (Айбабин 1973; Fiedler 1992, s. 178; Котигорошко 2005, рис. 6: 18—21; Приходнюк 2005, с. 41—44; Рашев 2014, табл. LXXXI). На теренах півдня Східної Європи знахідка має найближчі аналогії із Ходосівки, уроч. Заплава, розкоп II (Готун, Гаскевич, Казимір, Лисенко, Петраускас, Петраускас 2007, с. 179—180, рис. 107: 1) та одна із Рідківців, уроч. Стара Рогатка (Пивоваров, Калініченко 2019). Близькими можуть бути і сережки із Пастирського городища (Корзухина 1996, табл. 38: 11), Курилівки 2 (Родинкова 2016, с. 75, рис. 6), Новоямського 1 (Недоля 2011, с. 147, рис. 1: 2), Плотніці (Бяліцкая 2020, мал. 1: 5), Рідківці, уроч. Стара Рогатка (Ільків, Калініченко, Михайлина, Пивоваров 2017, рис. 1: 15; фото 2: 8) та Ходосівки, уроч. Козаків Яр, знахідка 2013 р. (Готун, Казимір, Синиця, Непом'ящих, Колосов, Шахрай, Лозниця, Квітницький 2014, рис. 1: 2). Цікаво, що у тому ж таки Херсонеському некрополі виявлено ще кілька прикрас дніпровського походження, але вони характерні для скарбів Мар-

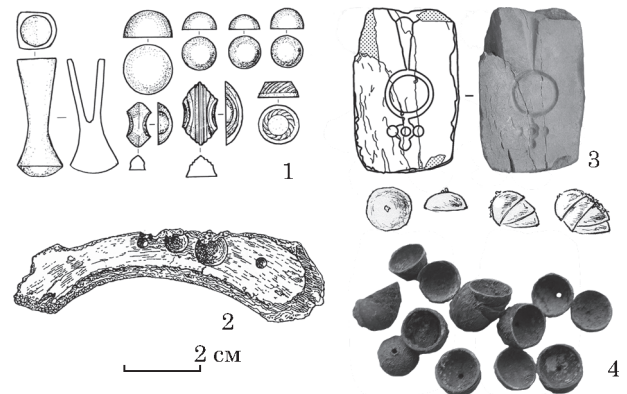

Рис. 7. Інструменти для виготовлення сережок «дунайсько-пастирського» кола та напівфабрикати із пам'яток півдня Східної Європи: 1 — Другий Циркунівський скарб; 2 — кістяна пластина із Пастирського городища; 3 — формочка із поселення Циркуни 13; 4 — напівсферичні бляшки із поселення Олешки, «яма 2» (господарське приміщення)

тинівського кола — дві умбоноподібні підвіски та браслет (Якобсон 1959, с. 280—281, рис. 144).

Зокрема, аналогії умбоноподібних підвісок, одна з яких сильно фрагментована і перероблена, відомі в складі Суджанського (Корзухина 1996, табл. 67: 6—8; 68), Козіївсько-Новоодеського (Корзухина 1996, табл. 52: 15—17), Курилівського (Родинкова 2010, рис. 4: 1—4), Острогжського (Березуцький, Золотарев, Куцев 2017, рис. 2: 3, 5—9), Гапонівського (Обломський 1996, рис. 20: 1—7; 21: 1—7) скарбів і на поселенні Каменеве 2 (Родинкова 1996, рис. 104: 8). Відомі вони і на могильнику Лучисте із іншими речами дніпровського походження: склеп 38, шар 3, поховання 9 — друга чверть VII ст. (Айбабин, Хайредінова 2008, рис. 19; табл. 144: 1—4) та склеп 54,

1. Лише знахідка із досліджень 2017 р. походить із заповнення (засипки) внутрішнього рову.

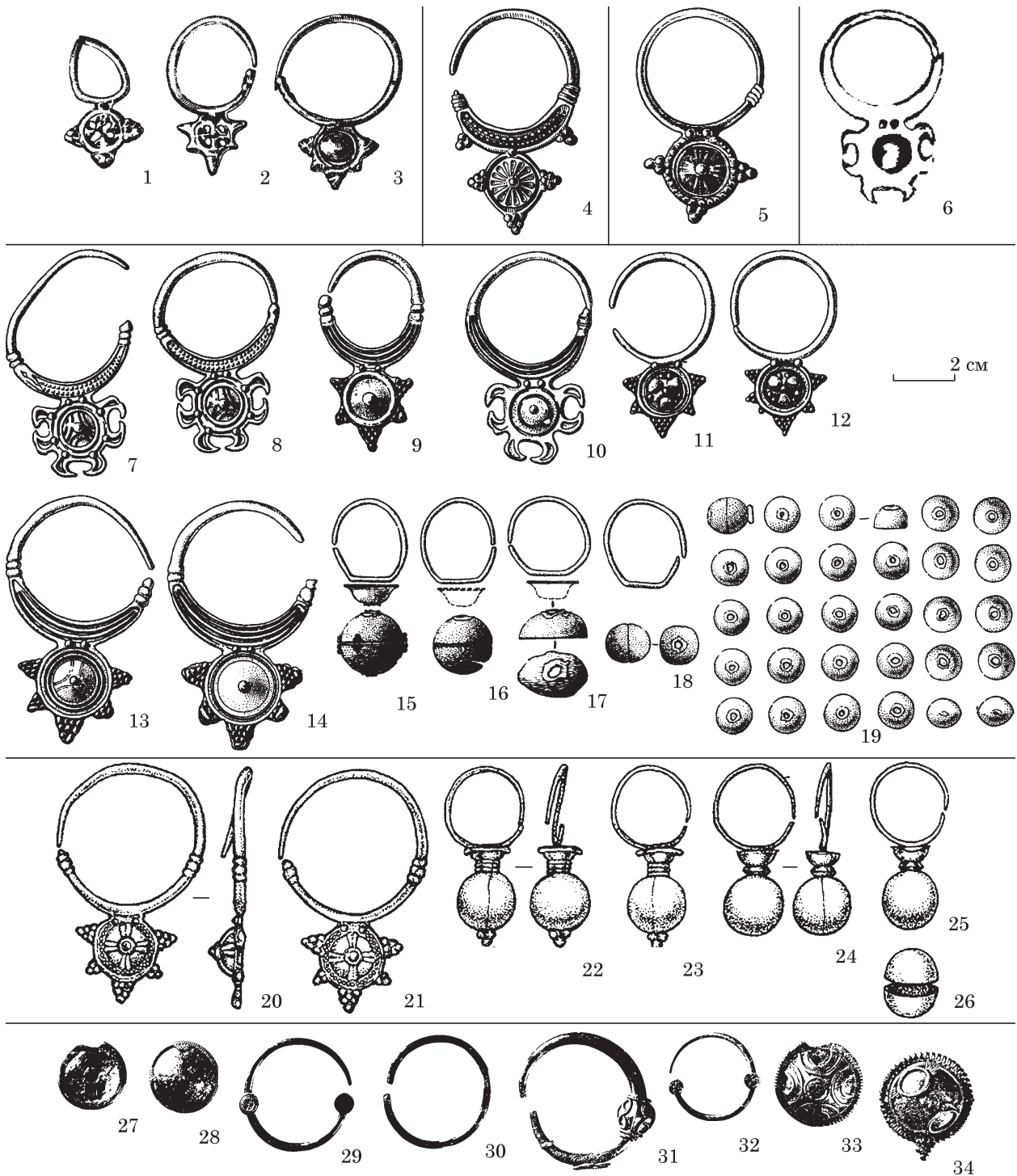

Рис. 8. Знахідки сережок «дунайсько-пастирського» кола зі скарбів: 1—3 — Зайцівський; 4 — Київський 1896 р.; 5 — Пастирський 1892 р.; 6 — Уланиківський; 7—19 — Пастирський 1949 р.; 20—26 — Пастирський 1992 р.; 27—34 — Заліський (27—34 — без масштабу)

шар 3, поховання 20 — перша чверть VII ст. (Айбабин, Хайрединона 2014, табл. 74: 1, 2).

Браслет зі сплюсненими розширеними кінцями, орнаментованими гравірованими лініями, може належати до типу V, за В. С. Родинковою (Родинкова 2003, с. 68—69). Однак визначити підтип неможливо, адже не зрозуміла форма перетину кінців виробу.

Інша сережка цього кола походить із могильника Лучисте, склеп 35, шар 4 (рис. 7: 18; Айба-

бин, Хайрединона 2008, с. 100, табл. 105: 1). Вона не має прямих аналогій серед прикрас із Середнього Подніпров'я та Дніпровського Лівобережжя, лише дуже віддалено нагадує матрицю із формочки із поселення Циркуни 13 (Володарець-Урбанович, Буйнов 2017, с. 59—61, рис. 1: 7; 2: 1). Близьчі аналогії — дві прикраси із могильника Пятра-Фрекецей (Piatra-Frăcăței), поховання E 143 (Fiedler 1992, Abb. 4: 13, 14) в Подунав'ї. Хоча, в шарі 4 склепу 35 відомі знахідки дніп-

Рис. 9. Знахідки серезок «дунайсько-пастирського» кола із Пастирського городища: 1—7 — Пастирський скарб 1949 р.; 8—15 — Пастирський скарб 1992 р.; 16 — знахідка із колекції В. В. Хвойки, Львівський історичний музей

ровського походження (Айбабин, Хайрединова 2008, с. 100, табл. 105: 12—14): ланка від ланцюжка, що імітує дровову спіральну завивку, двоспіральна підвіска, два браслети із кінцями у вигляді «змійних голівок» і фрагмент С-подібного скроневого кільця. Ці прикраси характерні для скарбів Мартинівського кола.

Так, ланка від ланцюжка, що імітує спіральну завивку (Айбабин, Хайрединова 2008, табл. 105: 12), має аналогії серед матеріалів могильника Ескі-Кермен, склеп 257, поховання 6 із іншими речами дніпровського походження — друга половина VII ст. (Айбабин 1982, с. 184—188, рис. 9; 10; 1990, рис. 18: 1, 6) в Криму. Аналогічні ланцюжки чи їхні окремі ланки виявлені в Козіївсько-Новоодеському скарбі (Корзухина 1996, табл. 45: 8), похованні біля с. Мохнач (Аксенов, Бабенко 1998, с. 114, рис. 3: 3) та на поселенні Кривець 4 (Обломський 2012, рис. 22: 7).

Двоспіральна підвіска (Айбабин, Хайрединова 2008, табл. 105: 13) має численні аналогії серед слов'янських старожитностей. Але найближчі за розмірами прикраси походять із поселення Звонецьке, могильника на острові Кизлевий (Бодянский 1960, с. 276, рис. 1: 3; 4: 10) та одна — із Суджанського скарбу (Корзухина 1996, табл. 66: 2). Також близького розміру вироби походять із поховання 16 склепу 54 (середина VII ст.) могильника

Лучисте із речами дніпровського походження (Айбабин, Хайрединова 2014, с. 73—74, табл. 64—67).

Два браслети із кінцями у вигляді «змійних голівок» (Айбабин, Хайрединова 2008, табл. 106: 3, 4) належать до типу 1, за В. Є. Родінкової (Родінкова 2003, с. 67). Повний перелік виробів наведено в попередній публікації автора (Володарець-Урбанович, Сидоренко 2021, с. 373, рис. 12).

Фрагмент С-подібного скроневого кільця (Айбабин, Хайрединова 2008, табл. 105: 14) занадто малий для пошуку близьких аналогій, адже ці вироби у слов'ян різняться розмірами (Родінкова 2003, с. 26—29). Однак його належність до цього кола прикрас не викликає заперечень.

Дунайські знахідки. Цікаво, що в кількох випадках, імовірно, маємо справу із дунайськими зразками. Принаймні вони суттєво відрізняються від власне «пастирських» серезок, натомість мають аналогії тільки в Дунайському регіоні.

На поселенні Задонецьке Б. А. Шрамко 1969 р. виконав невеликі археологічні розкопки і серед керамічного комплексу виявив фрагменти ліпного посуду слов'янського гатунку, іноді із пальцевими вдавненнями та насічками по вінцю, що належать пенківській культурі, та уламки гончарного посуду салтівської (Шрамко, Михеев, Грубник-Буйнова 1977, с. 74, 153). Також на поселенні під час перших

обстежень (1953 р.) було виявлено бронзову сережку з порожнистою кулькою (рис. 7: 14). Багато дослідників вказують, що ця прикраса належить до виробів Пастирського городища (Приходнюк 1998, с. 57; Скирда 2021, с. 110) чи є варіацією розвитку (наслідуванням) цих сережок (Приходнюк 1996). На жаль, рівень графічної ілюстрації знахідки та її збереженість перешкоджають однозначній інтерпретації. Прикраса сильно відрізняється системою кріплення порожнистої кульки до дужки від виробів «пастирського» кола. Хоча схожі вироби із таким кріпленням є в Подунав'ї (Fiedler 1992, s. 178, Abb. 39: 3, 4).

На поселенні Петриків 2 у житлі 2 виявлено бронзову сережку (рис. 7: 25; Варгей, Трымер 2003, с. 152, рис. 12). Керамічні матеріали об'єкта належать до пізніх пражських (Варгей 2016) чи райковецьких (Касюк 2016) старожитностей. В. С. Варгей вказує, що ця прикраса має аналогії серед матеріалів Пастирських скарбів і Харівки. Згодом цю знахідку називали сережкою «пастирського» кола (Бяліцкая, Байкоўская, Харьгановіч, 2019, с. 547—548; Бяліцкая 2020, с. 49). Однак таких виробів серед скарбів другої хронологічної групи немає, знахідка суттєво відрізняється від них за конструктивними особливостями. Хоча дещо схожі сережки, датовані в межах VIII ст., походять із Криму (Амброз 1971, рис. 8: 18, 19), та із Подунав'я (Fiedler 1992, s. 178, Abb. 39: 3, 4).

На поселенні Яськовичі 1 виявлено сережку (рис. 7: 46), певні аналогії якої можна вбачати у знахідках із Тарнова Мааре, Ведень Васлуй та ін. (Fiedler 1992, Abb. 39: 14, 15; Рябцева 2011, с. 256, рис. 1: 7, 8; Рашев 2014, с. 169, табл. LXXXI: 7, 8).

Виготовлення прикрас. Ці вироби мають різну технологію виготовлення — лиття та штамповка (Приходнюк 1995). Сліди виробництва таких сережок зафіксовані на трьох пам'ятках та в одному скарбі.

Для Пастирського це кістяна (із рогу оленя) пластина довжиною 16 см з чотирма круглими луночками різного діаметру (рис. 9: 2). Була знайдена 1949 р. в напівземлянці розкопу XIV (Брайчевський 1955, с. 71, рис. 6) і призначена для тиснення півкульок із ідеально сферичною поверхнею (Приходнюк 1994, с. 69).

Цікаво, що низка слідів виробництва зафіксовані в одному мікрорегіоні — нижній течії р. Харків. Так, на поселенні Циркуни 13 виявлено єдину поки що формочку, в якій могли виготовляти варіації сережок цього кола (рис. 9: 3). Зовсім поруч, на поселенні Олешки в господарському приміщенні виявлено бронзовий штамп у вигляді розетки діаметром 1,5 см і висотою 0,8 см та 21 бронзову напівсферичну штамповану бляшку діаметром 0,9—1,0 см, висотою 0,5—0,7 см із наскрізним отвором для кріплення. Останні могли бути заготівками для порожнистих кульок (рис. 9: 4).

2021 р. В. В. Дідик опублікував Другий циркунівський скарб ювеліра, де зафіксовані інструменти для штамповки. Їх могли використовувати зокрема для виготовлення порожнистих сережок (рис. 9: 1).

Хронологія. Враховуючи дискусійність хронології побутування досліджуваних прикрас, слід ще раз зупинитись на цьому питанні (табл. 3), розглянувши спочатку самі пам'ятки та комплекси із подібними знахідками.

У межах існування пражської культури (середина V—VII ст.) відомий один комплекс — Семенки, господарська споруда 6. Дослідники звичайно датують цей комплекс за знахідкою сережки, вказуючи аналогії на Пастирському городищі чи Нікодівовому. Проте на цих пам'ятках повних аналогій немає. Сережка із Семенок може мати і дунайське походження, і не бути пов'язана із місцевим виробництвом. Керамічний комплекс об'єкта належить до пражських старожитностей. Знахідки кераміки із Гайворона-Солгута можна датувати в загальних межах пенківської культури — V—VII ст. Із усіх пам'яток одна датується VII ст. — Нікодівово (Обломский 2016, с. 55). Один комплекс теж можна датувати в межах VII ст. — Лучисте, склеп 35. Принаймні всі вироби цільнолітні. Хоча з такою технологією трапляються знахідки і VIII—X ст.

Хронологічні межі існування Пастирського городища — це середина VII — середина VIII ст. (Приходнюк 2005, с. 70—85). Імовірно, цим самим часом можна датувати Заліський і Другий циркунівський скарби.

Цікавим є питання про датування поховання із Ясинуваті. В комплексі виявлено сережку, фібулу пастирського кола — тип IX-Д, за О. М. Приходнюком (Приходнюк 2005, с. 39) чи III. 2, за В. Є. Родінковою (Родінкова 2006, с. 55, рис. 6), та тордоване двокриле вістря стріли. Подібні фібули лише в трьох випадках виявлені в комплексах: крім Ясинуваті, це поселення Ханска, житло 20 (Рафалович 1972, с. 199—200) і могильник «Баклінський овраг», підбійна могила 11, жіноче поховання (Айбабин, Юрочкин 1996, с. 128, рис. 22). На жаль, комплекс із Хански описано лише словесно, він не опублікований, тому можливостей перевірити чи уточнити запропоновані датування (кінець VII — початок VIII ст.) немає. Жіноче поховання із підбійної могили 11 із «Баклінського оврагу» датовано в межах другої половини VII ст. Подібна сережка, як в Ясинуваті, виявлена у складі Київського скарбу 1896 р. (Корзухина 1996, с. 352, табл. 1: 2), що належить до підгрупи скарбів Па, за І. О. Гавритухінін та О. О. Щегловою (Гавритухин, Щеглова 1996, с. 53, рис. 61: 17—18). Більшість дослідників фібулу із цього комплексу датують другою половиною VII ст. (Амброз 1993, рис. 3; Приходнюк 2005, рис. 97; Родінкова 2006, рис. 1). Наконечник стріли із Ясинуваті має досить широкі хронологічні та територіальні межі побутування (Панікарський 2014а, с. 119; 2014b, с. 150). Отже, підстав для точного датування поховання із Ясинуваті немає, лише в загальних межах побутування речей «пастирського» кола — друга половина VII — перша половина VIII ст., можливо, лише друга половина VII ст. (Володарець-Урбанович 2018, с. 140).

Таблиця 3. Хронологія побутування серезжок «дунайсько-пастирського» кола на пам'ятках півдня Східної Європи

Хронологія, ст.	Пам'ятка	Комплекс	Усього
V—VII	Гайворон-Солгутове	Семенки, господарська споруда 6	2
VII	Нікодімово	Лучисте, склеп 35, шар 4	2
2 пол. VII — 1 пол. VIII	Пастирське	Ясинувата; Другий циркунівський скарб; Залський скарб	4
V—VII і VIII	Ходосівка, уроч. Заплава, р. II; Циркуни 13	—	2
V—VII— поч. IX	Курилівка 2	—	1
VII—X	Задонецьке	Петриків 2, житло 2	2
VIII—X	Яськовичі; Рідківці, уроч. Стара Рогатка	Хорошевський скарб	3
VIII	—	Обухів II, житло 31	1
1 пол. VIII	—	Зайцівський; Київський 1896 р.; Пастирський 1892 р.; Пастирський 1949 р.; Пастирський 1992 р.; Уланиківський; Харівський; Олешки, господарське приміщення («яма 2»)	8
2 пол. VIII — поч. IX	Битиця	—	1
IX—X	—	Іскоростень, поселення біля городища 1, будівля 1; Ходосівка, уроч. Козаків Яр, об'єкт 2/2020 р.	2
Невідомо	Гарадзішче; Городище; Григорівка; Гришинець; Давид-Городок, уроч. Старе Сало; Загребелля; Княжа гора; Кочеток; Новоямське 1; Обухів; Плотніца; Середне Подніпров'я; Хачень; Херсонес	—	14

Дві пам'ятки в загальних межах мають шари V—VII та VIII ст. — Ходосівка, уроч. Заплава, розкоп II та Циркуни 13. Одна пам'ятка датована від V—VII (колочинська) до початку IX ст. (волинцевська) — Курилівка 2. Один комплекс датовано від VII до X ст. — Петриків 2, житло 2. Матеріали поселення Задонецьке можна датувати від V—VII ст. (пеньківська) до середини VIII — перших десятиліть X ст. (салтівська). Дві пам'ятки — від VIII до X ст. — Яськовичі 1 та Рідківці, уроч. Стара Рогатка.

Усім часом існування салтівської культури можна датувати Хорошевський скарб — від 740—750 рр. (Комар 1999) — перші десятиліття X ст. (Плетнева 1967, с. 143).

У межах всього VIII ст. можна датувати житло 31 із поселення Обухів II. Н. М. Кравченко відносила даний об'єкт до «комплексів п'ятого типу» (Кравченко 1979, с. 87—88, рис. 5), Н. С. Абашина датує його в межах VIII ст. (Абашина 2004, с. 283), І. О. Гавритухін — першою половиною VIII ст. (Гавритухін 1996, с. 137—138, рис. 105). Хоча О. В. Комар синхронізує серезжку із цього комплексу із «Битицьким горизонтом» волинцевських пам'яток, тобто останньою чвертю VIII ст. — початком IX ст. (Комар 2012, с. 147, 161). Принаймні аналогії серезжі можна знайти на Пастирському городищі, у Харівському скарбі та Битиці. Сама прикраса із цього комп-

лексу дуже фрагментована. Тож, фактично, даний об'єкт можна датувати за керамічним комплексом.

Першою половиною VIII ст. можна датувати сім скарбів другої хронологічної групи, за О. О. Щегловою. Хоча, можливо, Київський 1896 р. та Пастирський 1892 р. скарби можуть належати до другої половини VII ст. До першої половини VIII ст. належить господарське приміщення («яма 2») із поселення Олешки.

Серединою VIII ст. — початком IX ст. можна датувати Битицьке городище.

IX—X ст. — два комплекси — Іскоростень, поселення біля городища 1, будівля 1, також із трьох прикрас із поселення Ходосівка, уроч. Козаків Яр, лише знахідка із об'єкта 2/2020 р. має більш чи менш надійне датування — до IX—X ст. включно.

Для 13 місцезнаходжень визначити хронологію неможливо — Городище, Григорівка, Гришинець, Давид-Городок, уроч. Старе Сало, Загребелля, Княжа гора, Кочеток, Новоямське 1, Обухів, Плотніца, Середне Подніпров'я, Хачень і Херсонес. Ще для одного пункту, можливо, це стане зрозуміло після уточнення походження знахідки — Гарадзішче.

Тож загалом такі вироби побутували на півдні Східної Європи в епоху раннього середньовіччя до X ст., основний етап їхнього побутування припа-

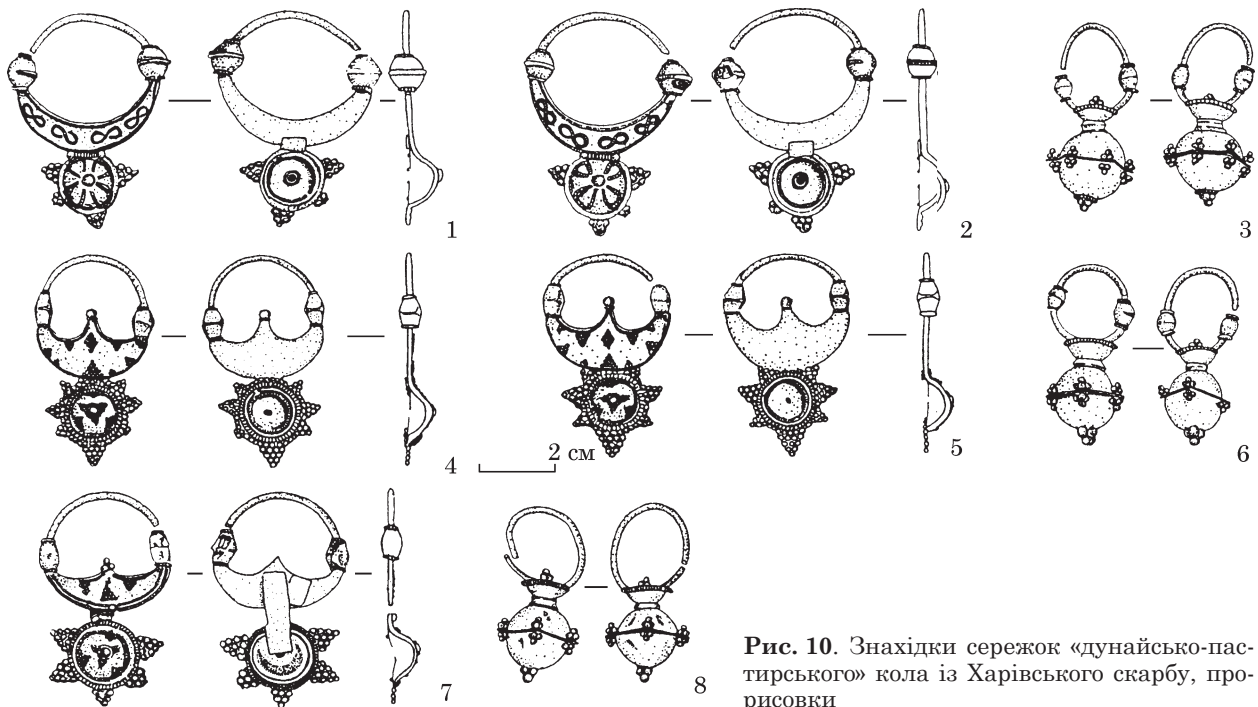

Рис. 10. Знахідки сережок «дунайсько-пастирського» кола із Харівського скарбу, прошивки

Рис. 11. Знахідки сережок «дунайсько-пастирського» кола із Харівського скарбу, фото

дає на VIII ст., хоча невелика кількість комплексів не дає змоги скласти однозначні твердження.

Висновки. Отже, на сьогодні створено каталог знахідок із 39 пунктів, до якого увійшли матеріали городищ, поселень, могильників, скарбів і випадкових знахідок.

Серед цих пунктів — сім скарбів другої хронологічної групи, за О. О. Щегловою, і приблизно синхронні з нею Заліський та Другий циркунівський, хоча можливо вони «заходять» і в другу половину VII ст. Чотири городища та 15 поселень, один металургійний центр та один скарб салтівської культури. Матеріали археологічного комплексу із Гарадзіпча (територія Білорусії) потребують уточнення. Два могильника із Криму — Лучисте та некрополь Херсонесу, одне поховання — Ясинувата. Для дев'яти місцезнаходжень тип пам'ятки невідомий.

Можна виділити кілька регіонів концентрації: Дністровсько-Прутський регіон, басейн Прип'яті, Південне Побужжя, Середнє Подніпров'я, Півден-

ний Крим, Нижнє Посейм'я, Брянське Подесення, Верхів'я Псла та басейн Сіверського Дінця. Інші знахідки розкидані по теренах Східної Європи.

Загальну кількість прикрас, які походять із цих місцезнаходжень, визначити неможливо. Насамперед це стосується матеріалів Пастирського городища. Важко визначити, скільки таких сережок виявлено на пам'ятці із «дореволюційних» колекцій. Із вже стаціонарних досліджень городища після Другої світової війни походить сім виробів.

Кількість знахідок із Битиці до повної публікації матеріалів невідома. В Олешках зафіксовані напівфабрикати. На поселенні Циркуни 13 виявлено кам'яну формочку для виготовлення сережок цього кола. Із Другого Циркунівського скарбу походять інструменти для штамповки.

У семи скарбах другої хронологічної групи виявлено 19 екземплярів. Знахідки із Заліського скарбу фрагментовані. Із інших пунктів походить 48 знахідок.

Сліди виготовлення таких прикрас зафіксовані на трьох пам'ятках — Пастирське, Олешки, Циркуни 13, та в одному скарбі — Другий циркунівський.

Загалом описані вироби побутовали на півдні Східної Європи в епоху раннього середньовіччя до X ст. Основний етап їхнього побутування припадає на VIII ст., але невелика кількість комплексів не забезпечує підстав для однозначних тверджень.

Подяки. Висловлюю щирю вдячність Л. І. Білинській, І. О. Гавритухіну, І. А. Готуну, С. А. Заднікову, А. Ф. Касюк, А. М. Обломському, О. В. Петраускасу, Ю. Б. Полідовичу, В. Є. Родінковій, Є. В. Синиці, А. В. Скибі, Р. Г. Шишкіну, І. Б. Шрамко та О. О. Щегловій за надані зауваження та консультації.

Додаток

КАТАЛОГ ЗНАХІДОК СЕРЕЖОК «ДУНАЙСЬКО-ПАСТИРСЬКОГО» КОЛА НА ПАМ'ЯТКАХ ПІВДНЯ СХІДНОЇ ЄВРОПИ

ПАСТИРСЬКЕ ГОРОДИЩЕ¹

1. Пастирське городище (Україна, Черкаський р-н і обл.). Городище, ранньосередньовічні матеріали пам'ятки дослідники датують в межах другої половини VII — першої половини VIII ст. В різних джерелах вказана різна кількість виробів у дореволюційних зібраннях / колекціях. За даними Г. Ф. Корзухиною подібних прикрас нараховувалося 30 екземплярів, в той час як О. М. Приходнюк зазначав, що їх було 45. Вдалося визначити (рис. 2; 3), що із колекції В. В. Хвойки походить 17 виробів, із колекції Б. І. та В. І. Ханенків — 15, графа О. О. Бобринського — дві сережки. Під час досліджень М. Ю. Брайчевського (рис. 4) на городищі було виявлено три сережки даного кола. О. М. Приходнюк одну знахідку, що зберігалася у шкільному музеї с. Пастирське, передав до Черкаського обласного краєзнавчого музею. Ще одну сережку було виявлено в 2017 р. на городищі під час досліджень А. В. Скиби (Корзухина 1996; Приходнюк 2005; Скиба, Баранов 2019, рис. 12: 1).

СКАРБИ ДРУГОЇ ХРОНОЛОГІЧНОЇ ГРУПИ

2. Зайцівський скарб (Україна, хут. Зайців, Чугуївський р-н Харківської обл.). Скарб, випадкова знахідка — 3 екз. (рис. 5: 1—3); перша половина VIII ст. (Корзухина 1996, с. 420, табл. 106: 1—3).

3. Київський скарб 1896 р. (Україна, м. Київ). Скарб, випадкова знахідка — 1 екз. (рис. 5: 4); перша половина VIII ст. (Корзухина 1996, с. 352, табл. 1: 2).

1. Пастирський скарб 1892 р. (Україна, Черкаський р-н і обл.). Скарб, випадкова знахідка, імовірно походить із городища — 1 екз. (рис. 5: 5); перша половина VIII ст. (Корзухина 1996, с. 375, табл. 24: 2).

1. Пастирський скарб 1949 р. (Україна, Черкаський р-н і обл.). Скарб, випадкова знахідка, походить із городища — 12 екз. (рис. 5: 7—19; 10: 1—7); пер-

ша половина VIII ст. (Корзухина 1996, с. 376—377, табл. 26: 1—13).

1. Пастирський скарб 1992 р. (Україна, Черкаський р-н і обл.). Скарб, дослідження О. М. Приходнюка — 7 екз. (рис. 5: 20—26; 10: 8—15); перша половина VIII ст. (Приходнюк 1998, рис. 2; 6; 7).

4. Уланиківський скарб (Росія, Суджанський р-н Курської обл.). Скарб, випадкова знахідка — 1 екз. (рис. 5: 6); перша половина VIII ст. (Щеглова 2012).

5. Харівський скарб (Україна, с. Харівка, Конотопський р-н Сумської обл.). Скарб, випадкова знахідка, походить із поселення — 11 екз. (рис. 6: 1—8; 11).

ПАМ'ЯТКИ РАННЬОГО СЕРЕДНЬО- ВІЧЧЯ ПІВДНЯ СХІДНОЇ ЄВРОПИ

6. Битиця (Україна, Сумський р-н і обл.). Городище, датоване в межах другої половини VIII — початком IX ст. Дослідженнями О. В. Сухобокова виявлено поховання із низкою таких прикрас (рис. 7: 1; 8: 7). Знахідки фрагментовані, імовірно, їх нараховувалося 7 екз. (Комар 2012, рис. 3: 3; Сухобоков, Юренко 2003, рис. 10).

7. Гайворон-Солгутове (Україна, Голованівський р-н Кіровоградської обл.). Металургійний центр. Матеріали керамічного комплексу належать до пеньківської культури. Більшість дослідників датують пам'ятку VII ст. В культурному шарі виявлена одна сережка (рис. 7: 2; Бідзіля 1963, с. 139, рис. IV: 1).

8. Гарадзішча (Білорусь, Червенський р-н Мінської обл.). Археологічний комплекс, що складається із городища та поселення. На жаль, за публікацією неможливо визначити звідки походить знахідка сережки (рис. 7: 3; Іоу, Варгей 2012, с. 92, мал. 61: 9).

9. Городище (Росія, Брасовський р-н Брянської обл.). Одна випадкова знахідка (рис. 7: 4; Недоля 2011, с. 147, рис. 1: 5; Блошенкова, Недоля, Самофалова 2012, с. 27—28, рис. 3: 1—4).

10. Григорівка (Україна, Черкаський р-н і обл.). Дві випадкових знахідки (рис. 7: 5, 6; Корзухина 1996, с. 354, табл. 91: 8—10).

11. Гришинець (Україна, Черкаський р-н і обл.). Дві випадкових знахідки (рис. 7: 7, 8; Корзухина 1996, с. 354, табл. 91: 6; 94: 20).

12. Давид-Городок, уроч. Старе Сало (Білорусь, Столинський р-н Брестейської обл.). Поселення 5, дві знахідки із культурного шару (рис. 7: 9, 10; Бяліцкая 2020, мал. 1: 3, 4).

13. Другий циркунівський скарб (Україна, Харківський р-н і обл.). Скарб ювеліра із інструментами для штамповки. Орієнтовне датування VII—VIII ст. (рис. 9: 1; Дідик 2021).

14. Іскоростень (Україна, Коростенський р-н Житомирської обл.). Поселення біля городища 1. В будівлі 1 IX—X ст. (не пізніше першої половини X ст.) виявлено дві сережки (рис. 7: 11, 12; Звіздецький, Петраускас, Польгуй 2004, с. 70, рис. 16: 1).

15. Загребеля (Україна, Корюківський р-н Чернігівської обл.). Одна випадкова знахідка (рис. 7: 13; Виноградський 1955, рис. 2: 4; Корзухина 1996, с. 408, табл. 91: 1).

16. Задонецьке (Україна, Зміївський р-н Харківської обл.). Поселення, одна знахідка із культурного шару (рис. 7: 14; Приходнюк 1998, с. 57).

17. Заліський скарб (Україна, Чортківський р-н Тернопільської обл.). Скарб другої половини VII — початку VIII ст., із його складу походить чотири чи п'ять сережок (рис. 5: 27—34; Казанський 2011, рис. 8).

1. Без урахування знахідок із Пастирських скарбів 1892, 1949 та 1992 рр. Вони подані в каталозі окремо.

18. Княжа Гора (Україна, Черкаський р-н і обл.). Городище, одна випадкова знахідка (рис. 7: 15; Корзухина 1996, с. 356, табл. 91: 5).

19. Кочеток (Україна, Чугуївський р-н Харківської обл.). Одна випадкова знахідка (рис. 7: 16; Свистун, Боков 2018).

20. Курилівка 2 (Росія, Суджанський р-н Курської обл.). Поселення із матеріалами VII—початку IX ст. Сережка походить із підйомного матеріалу (рис. 7: 17; Родинкова 2016, с. 75, рис. 6).

21. Лучисте (Україна, Алуштинська міська рада, Автономна республіка Крим). Могильник, в шарі 4 склепу 35 виявлена сережка. Склеп датується в межах VII ст. (рис. 7: 18; Айбабин, Хайрединова 2008, с. 100, табл. 105: 1).

22. Нікодимова (Білорусь, Городецький р-н Могилевської обл.). Городище VII ст. За публікацією неможливо визначити обставини знаходження сережки (рис. 7: 19; Обломский 2016, рис. 40: 19).

23. Новоямське 1 (Росія, Севський р-н Брянської обл.). Поселення. Чотири випадкових знахідки (рис. 7: 20—23; Недоля 2011, с. 147, рис. 1: 1—4; Блошенкова, Недоля, Самофалова 2012, с. 27—28, рис. 3: 5).

24. Обухів (Україна, Обухівський р-н Київської обл.). Одна випадкова знахідка (рис. 7: 24; Корзухина 1996, с. 353, табл. 91: 4).

25. Обухів II (Україна, Обухівський р-н Київської обл.). Поселення із матеріалами празької та волинцевської культур. В житлі 31 (VIII ст.) виявлено одну сережку (рис. 8: 1—4; Абашина 2004, с. 288, рис. 4: 3; 8).

26. Олешки (Україна, Харківський р-н і обл.). Поселення, імовірно, першої половини VIII ст. В господарському приміщенні («яма 2») виявлено 21 заготовку — половинки порожнистих кульок (рис. 9: 3; Задніков, Володарець-Урбанович 2020).

27. Петриків 2 (Білорусь, Петриківський р-н Гомельської обл.). Багатошарове поселення, в житлі 2 виявлено сережку. Об'єкт різні дослідники датують по різному, але загалом датування вкладається в межі VII—X ст. (рис. 7: 25; Варгей, Трымер 2003, с. 152, рис. 12).

28. Плотніца (Білорусь, Столинський р-н Брестейської обл.). Одна випадкова знахідка (рис. 7: 26; Бяліцкая 2020, мал. 1: 5).

29. Рідківці, уроч. Стара Рогатка (Україна, Чернівецький р-н і обл.). Із поселення IX—X ст. походить сім сережок (рис. 7: 27—33; Пивоваров, Ільків 2014, рис. 1: 1, 2; Ільків та ін. 2017; Пивоваров, Калініченко 2019).

30. Семенки (Україна, Тульчинський р-н Вінницької обл.). На поселенні виявлено дві сережки. Перша — поруч із ямою 4 (рис. 7: 34; Хавлюк 1963, с. 320—350), друга — в господарській споруді 6 (рис. 7: 35; Хавлюк 1963, с. 320—350; Гавритухин 2005, с. 434, 452, рис. 25).

31. Середнє Подніпров'я (Україна). Умовна прив'язка чотирьох депаспортизованих випадкових знахідок (рис. 7: 36—38; Корзухина 1996, табл. 91: 2, 3, 7).

32. Хачень (Білорусь, Житковицький р-н Гомельської обл.). Знахідка сережки із культурного шару поселення (рис. 7: 39; Бяліцкая 2020, мал. 1: 2).

33. Херсонес (Україна, м. Севастополь). Із некрополю походить знахідка однієї сережки. Точні обставини знаходження невідомі (рис. 7: 40; Якобсон 1959, с. 280, рис. 143: 12).

34. Ходосівка, уроч. Заплава, розкоп II (Україна, Обухівський р-н Київської обл.). Знахідка сережки із культурного шару поселення (рис. 7: 41; Готун, Гаскевич, Казимір, Лисенко, Петраускас, Петраускас 2007, с. 179—180).

35. Ходосівка, уроч. Козаків Яр (Україна, Обухівський р-н Київської обл.). на поселенні в різні роки вияв-

лено три знахідки. Перша походить із ями 29 1988 р., дослідження В. О. Петрашенко (рис. 7: 43; Комар 2018, рис. 10: 24). Інші знахідки виявлені експедицією під керівництвом І. А. Готуна. Друга знахідка із пам'ятки походить із обстеження 2013 р. (рис. 7: 42; Готун, Казимір, Синиця, Непом'ящих, Колосов, Шахрай, Лозниця, Квітницький 2014). Третя виявлена в об'єкті 2 2020 р., датована до IX—X ст. (?) (рис. 8: 5, 6; Готун, Володарець-Урбанович, Гунь, Чалий 2022, рис. 5).

36. Хорошеве (Україна, Харківський р-н і обл.). Скарб, випадкова знахідка. В його складі присутня одна сережка. Комплекс можна датувати в межах VIII ст. (рис. 7: 44; Аксенов 2022).

37. Циркуни 13 (Україна, Харківський р-н і обл.). Поселення VII—VIII ст. Із зборів походить кам'яна ливарна формочка для виготовлення сережок (рис. 8: 4; Володарець-Урбанович, Буйнов 2017).

38. Ясинувата (Україна, Донецький р-н і обл.). Випадкова знахідка поховання другої половини VII — першої половини VIII ст. Серед супровідного інвентарю одна сережка (рис. 7: 45; Швецов 2010, с. 94—95, рис. 1).

39. Яськовичі 1 (Білорусь, Солигорський р-н Мінської обл.). Поселення VIII—X ст. Із культурного шару походить знахідка сережки (рис. 7: 46; Касюк 2021, с. 226, рис. 12: 1).

ЛІТЕРАТУРА

Абашина, Н. С. 2004. Ранньослов'янські житла поселення Обухів II. В: Козак, Д. Н. (ред.). *Археологія давніх слов'ян. Дослідження і матеріали*. Київ, с. 277-300.

Айбабин, А. И. 1973. К вопросу о происхождении серёжек пастырского типа. *Советская археология*, 3, с. 62-72.

Айбабин, А. И. 1982. Погребения конца VII — первой половины VIII в. в Крыму. В: Амброз, А. К., Эрдели, И. Ф. (ред.). *Древности эпохи великого переселения народов V—VIII веков*. Москва: Наука, с. 165-192.

Айбабин, А. И. 1990. Хронология могильников Крыма позднеимперского и раннесредневекового времени. *Материалы по археологии, истории и этнографии Таврии*, I, с. 3-86, 175-241.

Айбабин, А. И., Хайрединова, Э. А. 2008. *Могильник у села Лучистое. Раскопки 1977, 1982—1984 годов*. 1. Симферополь; Керчь: АДЕФ-Украина.

Айбабин, А. И., Хайрединова, Э. А. 2014. *Могильник у села Лучистое. Раскопки 1984, 1986, 1991, 1993—1995 годов*. 2. Киев: Майстер Книг.

Айбабин, А. И., Юрочкин, В. Ю. 1996. Могильник «Баклинский овраг» (по материалам раскопок 1992—1993). В: Могаричев, Ю. М., Храпунов, И. Н. (ред.). *Проблемы археологии древнего и средневекового Крыма*. Симферополь: Таврия, с. 125-235.

Аксенов, В. С. 2022. Клад кузнеца-ювелира середины VIII в. с территории Харьковщины. *Российская археология*, 1, с. 153-165.

Аксенов, В. С., Бабенко, Л. И. 1998. Погребение VI—VII века н. э. у села Мохнач. *Российская археология*, 3, с. 111-122.

Амброз, А. К. 1971. Проблемы раннесредневековой хронологии Восточной Европы. *Советская археология*, 2, с. 96-123.

Амброз, А. К. 1993. К происхождению днепровских антропо-зооморфных фибул. *Российская археология*, 2, с. 179-184.

Березуцкий, В. Д., Золотарев, П. М., Куцев, Е. А. 2017. Острогский клад (последняя треть — конец VII в. н. э.). *Российская археология*, 1, с. 131-140.

- Березовець, Д. Т. 1952. Харівський скарб. *Археологія*, VI, с. 109-119.
- Бідзіля, В. І., 1963. Залізоплавильні горни середини I тисячоліття н. е. на Південному Бузі. *Археологія*, XV, с. 123-144.
- Блошенкова, М. В., Недоля, А. Н., Самофалова, Г. В. 2012. Новый киево-колочинский микрорегион на левобережье Средней Десны: очерки материальной культуры. *Вестник гуманитарного научного образования*, 9 (23), с. 25-29.
- Бодянский, А. В. 1960. Археологические находки в Днепровском Надпорожье. *Советская археология*, 1, с. 274-277.
- Брайчевський, М. Ю. 1955. Нові розкопки на Пастырському городищі. *Археологічні пам'ятки УРСР*, V, с. 67-76.
- Бяліцкая, Г. М. 2020. Аб знаходках упрыгажэнняў пастырскага тыпу ў Прыпяцкім Палессі. В: *Обломский, А. М. (ред.). История вещей — история и вещи. К 60-летию юбилею И. О. Гавритухина*. Раннеславянский мир, 20. Москва: ИА РАН, с. 49-53.
- Бяліцкая, Г. М., Байкоўская, А. А., Харьгановіч, В. М. 2019. Паселішча каля в. Бярэжцы Жыткавіцкага раёна Гомельскай вобласці. В: *Левко, О. Н. (ред.). Славяне на территории Беларуси в догосударственный период: к 90-летию со дня рождения Л. Д. Поболя*. 1. Минск: Беларуская навука, с. 514-555.
- Вяргей, В. С. 2016. Сучасны стан і праблемы даследавання пражскай культуры ў Беларусі. В: *Левко, О. Н., Белевец, В. Г. (ред.). Славяне на территории Беларуси в догосударственный период: к 90-летию со дня рождения Леонида Давыдовича Поболя*. 2. Минск: Беларуская навука, с. 14-61.
- Варгей, В., Трымер, В. 2003. Раннеславянское поселение Петрыкаў 2 на р. Прыпяць. *Гістарычна-археалагічны зборнік*, 18, с. 151-187.
- Веймарн, Е. В., Айбабин, А. И. 1993. *Скалистый могильник*. Киев: Наукова думка.
- Виноградский, Ю. С. 1955. Археологические работы Сосницкого историко-краеведческого музея (к 35-летию со дня основания). *Краткие сообщения ИА АН УССР*, 5, с. 86-93.
- Володарець-Урбанович, Я. В. 2018. Блажківський скарб: 115-річниця знахідки. В: *Супруненко, О. Б. (ред.). Старожитності Лівобережжя Дніпра*. Київ; Котельва: ЦП НАН України і УТОПІК, с. 126-153.
- Володарець-Урбанович, Я. В., Буйнов, Ю. В. 2017. Литейные формочки с поселения Циркуны 13. *Stratum plus*, 5, с. 57-86.
- Володарець-Урбанович, Я. В., Сидоренко, О. В. 2021. Слов'янські прикраси раннього середньовіччя із полтавського Посулля: нові знахідки. *Археологія і давня історія України*, 1 (38), с. 362-382.
- Гавритухин, И. О. 1996. Датировка начальных фаз культуры Луки Райковецкой. В: *Гавритухин, И. О., Обломский, А. М. Гапоновский клад и его культурно-исторический контекст*. Раннеславянский мир, 3. Москва: ИА РАН, с. 136-139.
- Гавритухин, И. О. 2005. Комплексы пражской культуры с датирующими вещами. In: *Kaczanowski, P., Parczewski, M. (eds.). Archeologia o początkach Słowian. Materiały z konferencji, Kraków, 19—21 listopada 2001*. Kraków: Księgarnia Akademicka, с. 401-461.
- Гавритухин, И. О., Щеглова, О. А. 1996. Группы днепровских раннесредневековых кладов. В: *Гавритухин, И. О., Обломский, А. М. Гапоновский клад и его культурно-исторический контекст*. Раннеславянский мир, 3. Москва: ИА РАН, с. 53-57.
- Готун, І. А., Гаскевич, Д. Л., Казимір, О. М., Лисенко, С. Д., Петраускас, А. В., Петраускас, О. В. 2007. *Північна експедиція ІА НАН України. Матеріали і дослідження*. I: Поселення між Ходосівкою і Лісниками: дослідження 2003 р. Київ: Стилос.
- Готун, І. А., Казимір, О. М., Синиця, Є. В., Непом'ящих, В. Ю., Колосов, Ю. Г., Шахрай, Д. О., Лозниця, Т. В., Квітницький, М. В. 2014. Дослідження поселення Козаків Яр у Ходосівці. *Археологічні відкриття в Україні 2013 р.*, с. 144-145.
- Готун, І., Володарець-Урбанович, Я., Гунь, М., Чалий, А. 2022. Слов'янське житло на поселенні Ходосівка-Козаків яр. *Археологічні дослідження в Україні 2020 р.*, с. 104-112.
- Дідик, В. В. 2021. Про техніку штампування кольорових металів у ранньослов'янських племен кінця VII — першої половини VIII ст. (на прикладі ювелірних інструментів Другого Циркунівського скарбу на Харківщині). *Міхевські читання*, 2, с. 41-50.
- Жилина, Н. В. 2003—2004. Славяно-русская филигрань VIII—X вв. *Stratum plus*, 5, с. 21-170.
- Жилина, Н. В. 2007. Височные украшения славяно-русского убора: византийские влияния и собственные традиции. В: *Музейні читання. Матеріали наукової конференції «Ювелірне мистецтво — погляд крізь віки»*. Київ, 11—13 грудня 2006 р. Київ, с. 86-101.
- Задніков, С. А., Володарець-Урбанович, Я. В. 2020. Ранньосередньовічні слов'янські пам'ятки із басейну р. Харків (за матеріалами пам'яток України). *In Sclavenia terra*, 3, с. 17-45.
- Звіздецький, Б. А., Петраускас, А. В., Польгуй, В. І. 2004. Нові дослідження стародавнього Іскоростеня. В: *Моця, О. П. (ред.). Стародавній Іскоростень і слов'янські гради VIII—X ст.* Київ: Корвін-Пресс, с. 51-86.
- Ільків, М. В., Калініченко, В. А., Михайлина, Л. П., Пивоваров, С. П. 2017. Лунниці та скроневі кільця з поселення VIII—X ст. в Рідківцях. В: *Скиба, А. В., Горбаненко, С. А. (ред.). Європейська археологія I тисячоліття н. е.: Збірник наукових праць на честь Ліани Василівни Вакуленко*. Київ: ІА НАН України, с. 249-265.
- Іоў, А. В., Вяргей, В. С. 2012. *Старожытнае паселішча на Ясельдзе*. Мінск: Беларуская навука.
- Казанский, М. М. 2011. О центрах власти у славян: днестровские клады VII в. В: *Шаров, О. В. (ред.). Петербургский апокриф. Послание от Марка*. Санкт-Петербург; Кишинёв: Высшая антропологическая школа, с. 509-526.
- Казанский, М. М. 2014. Археологическая ситуация в Среднем Поднепровье в VII в. В: *Обломский, А. М. (ред.). Проблемы взаимодействия населения Восточной Европы в эпоху Великого переселения народов*. Раннеславянский мир, 15. Москва: ИА РАН, с. 138-177.
- Касюк, А. Ф. Беларуская Палессе ў канцы VII—VIII ст. і ў пачатку X ст. н. э. В: *Левко, О. Н., Белевец, В. Г. (ред.). Славяне на территории Беларуси в догосударственный период: к 90-летию со дня рождения Леонида Давыдовича Поболя*. 2. Минск: Беларуская навука, с. 62-61.
- Касюк, Е. Ф. 2020. Поселение Долгое 1 на р. Случь в римский период и эпоху Великого переселения народов. В: *Обломский, А. М. (ред.). История вещей — история и вещи. К 60-летию юбилею И. О. Гавритухина*. Раннеславянский мир, 20. Москва: ИА РАН, с. 221-240.
- Колода, В. В. 2016а. «Антський скарб» з городища Коропові Хутори на Харківщині. *Вісник Інституту археології*, 11, с. 66-77.
- Колода, В. В. 2016б. Фібули «антських» часів на городищі Коропові Хутори. *In Sclavenia terra*, 1, с. 65-72.
- Колода, В. В. 2017. Место «антского клада» с городища Короповы Хутора в контексте взаимовлияния

пеньковской и салтовской культур. *Дриновски сборник*, X, с. 83-93.

Комар, А. В. 1999. Предсалтовские и раннесалтовский горизонты Восточной Европы. *Vita Antiqua*, 2, с. 111-136.

Комар, А. В. 2012. Поляне и северяне. *Древнейшие государства Восточной Европы, 2010 год*, с. 128-191.

Комар, О. В. 2018. Археологічне та археомагнітне датування волинцевських комплексів Ходосівського поселення. *Археологія і давня історія України*, 2 (28), с. 168-191.

Корзухина, Г. Ф. 1996. Клады и случайные находки вещей круга «древностей антов» в Среднем Поднепровье. Каталог памятников. *Материалы по археологии, истории и этнографии Таврии*, V, с. 352-435, 586-705.

Котигорошко, В. 2005. Населення Верхнього Потисся в VI—IX ст. *Археологічні дослідження Львівського університету*, 8, с. 346-371.

Кравченко, Н. М. 1979. Исследования славянских памятников на Стугне. В: Баран, В. Д. (ред.). *Славяне и Русь (на материалах восточнославянских племён и Древней Руси)*. Киев: Наукова думка, с. 74-92.

Недоля, А. 2011. Серьги пастырского типа с левобережья брянского течения Десны. В: *Середньовічні старожитності Центрально-Східної Європи: Матеріали X Міжнародної студентської наукової археологічної конференції (Чернігів, 15—17 квітня 2011 р.)*. Чернігів: ЧНПУ імені Т. Г. Шевченка, с. 41-42.

Обломский, А. М. 1996. Женские украшения. В: Гавриутин, И. О., Обломский, А. М. *Гапоновский клад и его культурно-исторический контекст*. Раннеславянский мир, 3. Москва: ИА РАН, с. 11-14.

Обломский, А. М. 2012. Раннеславянские памятники Верхнего Подонья. Предварительные итоги исследования. *Тамбовские древности: Археология Окско-Донской равнины*, 3, с. 172-229.

Обломский, А. М. 2016. Колочинская культура. В: Обломский, А. М., Исланова, И. В. (ред.). *Раннесредневековые древности лесной зоны Восточной Европы (V—VII вв.)*. Раннеславянский мир, 17. Москва: ИА РАН, с. 10-113.

Панікарський, А. 2014а. Двокрилі вістря стріл зі слов'янських ранньосередньовічних пам'яток півдня Східної Європи. *Археологічні дослідження Львівського університету*, 18, с. 111-127.

Панікарський, А. 2014б. Двокрилі вістря стріл з Малокопанського некрополя. *Наукові студії*, 7: Культурні та поховальні пам'ятки у Вісло-Дніпровському регіоні: проблеми інтерпретації, с. 148-158.

Пивоваров, С. В., Ільків, М. В. Рідківське поселення райковецької культури у Верхньому Попрутті. В: Івакін, Г. Ю. (ред.). *Від венеців до Русі. Збірка наукових праць на пошану доктора історичних наук, професора Дениса Никодимовича Козака з нагоди його 70-ліття*. Київ; Харків: Майдан, с. 345-356.

Пивоваров, С., Калініченко, В. 2019. Нові знахідки ювелірних виробів з Рідківецького археологічного комплексу VIII—X ст. В: *Археологія Буковини: здобутки та перспективи: Тези доповідей III міжнародного наукового семінару, присвяченого 100-літтю від дня народження відомого науковця Бориса Тимощука (м. Чернівці, 13 грудня 2019 р.)*. Чернівці: Технодрук, с. 106-108.

Плетнева, С. А. 1967. *От кочевий к городам. Салтово-Маяцкая культура*. Материалы и исследование по археологии СССР, 142. Москва: Наука.

Приходнюк, О. М. 1975. *Слов'яни на Поділлі (VI—VII ст. н. е.)*. Київ: Наукова думка.

Приходнюк, О. М. 1980. *Археологічні пам'ятки Середнього Придніпров'я VI—IX ст. н. е.* Київ: Наукова думка.

Приходнюк, О. М. 1994. Технологія виробництва та витоки ювелірного стилю металевих прикрас Пастирського городища. *Археологія*, 3, с. 61-77.

Приходнюк, О. М. 1995. Про технологію виготовлення порожнистих прикрас Пастирського городища. В: *Музейні читання. Тези доповідей наукової конференції Музею історичних коштовностей України — філіалу Національного музею історії України. Київ, грудень 1993 р.* Київ, с. 54-56.

Приходнюк, О. М. 1996. Про одну групу прикрас римсько-візантійської доби. В: *Музейні читання. Матеріали наукової конференції, присвяченої пам'яті видатного українського археолога і поета Б. М. Мозолецького (1936—1993 рр.)*. Київ, лютий 1996 р. Київ, с. 40-42.

Приходнюк, О. М. 1998. Пастирський скарб 1992 року. *Археологічний літопис Лівобережної України*, 1—2, с. 94-99.

Приходнюк, О. М. 2005. *Пастирське городище*. Київ; Чернівці: Зелена Буковина.

Приходнюк, О. М., Хардаєв, В. М. 1998. Харківський клад. *Archaeoslavica*, 3, с. 243-282.

Приходнюк, О. М., Хардаєв, В. М. 1998. Балкановізантійські прикраси Харківського скарбу. В: *Музейні читання: Матеріали наукової конференції Музею історичних коштовностей України — філіалу Національного музею історії України. Київ, 17—18 грудня 1996 р.* Київ, с. 55-57.

Рафалович, І. А. 1972. *Славяне VI—IX століть в Молдавії*. Кишинів: Штиінца.

Рашев, Р. 2014. *Българската езическа култура VII—IX век*. София: Класика и стил.

Родинкова, В. Е. 1996. Раннесредневековые памятники Среднего Поднепровья и Днепровского Левобережья с датируемыми находками. В: Гавриутин, И. О., Обломский, А. М. *Гапоновский клад и его культурно-исторический контекст*. Раннеславянский мир, 3. Москва: ИА РАН, с. 155-162.

Родинкова, В. Е. 2003. *Культурные связи населения Среднего Поднепровья в VII в. (по материалам женского убора)*. Диссертация канд. ист. наук. ИА РАН.

Родинкова, В. Е. 2006. К вопросу о типологическом развитии антропоморфных фибул (сложные и двупластинчатые формы). *Российская археология*, 4, с. 50-63.

Родинкова, В. Е. 2010. Куриловский клад раннесредневекового времени. *Российская археология*, 4, с. 78-87.

Родинкова, В. Е. 2016. Работы на памятнике Куриловка 2 в Суджанском районе. *Археологические исследования в Центральном Черноземье 2015*, с. 74-75.

Рябцева, С. С. 2005. *Древнерусский ювелирный убор*. Санкт-Петербург: Нестор-История.

Рябцева, С. С. 2011. О находках украшений византийско-дунайских типов VIII—X вв. на территории Поднепровья и Поднестровья. В: Посохов, С. И. (ред.). *Древности Восточной Европы. Сборник научных трудов к 90-летию Б. А. Шрамко*. Харьков: ХНУ им. В. Н. Каразина, с. 252-262.

Свистун, Г. Е., Боков, В. С. 2018. Звездчатая серьга с окрестностей пгт Кочеток Харьковской области. *Харьковский историко-археологический сборник*, 22, с. 4-10.

Скиба, А. В., Баранов, В. І. 2019. Пастирське городище: керамічний комплекс із засипки внутрішнього рову (за результатами досліджень у 2017 р.). *Археологія і давня історія України*, 1 (30), с. 67-74.

Скирда, В. В. 2021. Средневековые памятники в исследованиях Б. А. Шрамко. В: Посохов, С. (ред.). *Борис Андрійович Шрамко: сторінки біографії, підсумки досліджень, спогади про вченого*. Харків; Котельва: ХНУ ім. В. Н. Каразіна; Майдан, с. 110-120.

Сухобоков, О. В., Юренко, С. П. 2003. До вивчення волинецьських пам'яток. В: Латишева, Л. С. (ред.). *Археологія та історія північно-східного Лівобережжя (I — початку II тис.)*. Суми: ІА НАН України; РВВ ГДПУ, с. 22-48.

Хавлюк, П. И. 1963. Раннеславянские поселения Семенки и Самчинцы в среднем течении Южного Буга. *Материалы и исследования по археологии СССР*, 108, с. 320-350.

Швецов, М. Л. 2010. Новогригорьевское погребение и этническая ситуация в Приазовье IV—VII вв. В: Сташенков, Д. А. (ред.). *Культуры евразийских степей второй половины I тысячелетия н. э. (вопросы межэтнических контактов и межкультурного взаимодействия)*. Самара: Офорт Самара, с. 93-102.

Шрамко, Б. А., Михеев, В. К., Грубник-Буйнова, Л. П. 1977. *Справочник по археологии Украины: Харьковская область*. Киев: Наукова думка.

Шрамко, И. Б., Задников, С. А. 2010. Поселение XIV века «Олешки» на Северском Донце. *Степи Европы в эпоху средневековья*, 8: Золотоордынское время, с. 163-230.

Щеглова, О. А. 1990. О двух группах «древностей антов» в Среднем Поднепровье. В: Терпиловский, Р. В. (ред.). *Материалы и исследования по археологии Днепропетровского Левобережья*. Курск, с. 162-204.

Щеглова, О. А. 2012. Маленький комплекс пастирського типу из окрестностей села Уланов (Суджанский район Курской области). В: Щеглова, О. А. (ред.). *Славяне Восточной Европы накануне образования Древнерусского государства. Материалы Международной конференции, посвященной 110-летию со дня рождения И. И. Ляпушкина (1902—1968)*. Санкт-Петербург, 3—5 декабря 2012 г. Санкт-Петербург: Петербургское востоковедение, с. 201-205.

Якобсон, А. Л. 1959. *Раннесредневековый Херсонес. Очерки истории материальной культуры*. Материалы и исследования по археологии СССР, 63. Москва; Ленинград: АН СССР.

Fiedler, U. 1992. *Studien zu Gräberfeldern des 6. bis 9. Jahrhunderts an der unteren Donau*. I, II. Bonn: Dr. Rudolf Habelt.

REFERENCES

Abashyna, N. S. 2004. Rannoslov'ianski zhytla poselenia Obukhiv II. In: Kozak, D. N. (ed.). *Arkheolohiia davnikh slov'an. Doslidzhennia i materialy*. Kyiv, s. 277-300.

Aibabin, A. I. 1973. K voprosu o proiskhozhdenii serezhkek pastyrskogo tipa. *Sovetskaia arkheologiia*, 3, s. 62-72.

Aibabin, A. I. 1982. Pogrebeniia kontsa VII — pervoi poloviny VIII v. v Krymu. In: Ambroz, A. K., Erdeli, I. F. (ed.). *Drevnosti epokhi velikogo pereseleniia narodov V—VIII vekov*. Moscow: Nauka, s. 165-192.

Aibabin, A. I. 1990. Khronologiia mogilnikov Kryma pozdnerimskogo i rannesrednevekovogo vremeni. *Materialy po arkheologii, istorii i etnografii Tavrii*, I, s. 3-86, 175-241.

Aibabin, A. I., Khairedinova, E. A. 2008. *Mogilnik u sela Luchistoe. Raskopki 1977, 1982—1984 godov*. 1. Simferopol; Kerch: ADEF-Ukraina.

Aibabin, A. I., Khairedinova, E. A. 2014. *Mogilnik u sela Luchistoe. Raskopki 1984, 1986, 1991, 1993—1995 godov*. 2. Kyiv: Maister Knyg.

Aibabin, A. I., Iurochkin, V. Iu. 1996. Mogilnik «Baklinskii ovrag» (po materialam raskopok 1992—1993). In: Mogarichev, Iu. M., Khrapunov, I. N. (eds.). *Problemy arkheologii drevnego i srednevekovogo Kryma*. Simferopol: Tavriia, s. 125-235.

Aksenov, V. S. 2022. Klad kuznetsa-iuvelira serediny VIII v. s territorii Kharkovshchiny. *Rossiiskaia arkheologiia*, 1, s. 153-165.

Aksenov, V. S., Babenko, L. I. 1998. Pogrebenie VI—VII veka n. e. u sela Mokhnach. *Rossiiskaia arkheologiia*, 3, s. 111-122.

Ambroz, A. K. 1971. Problemy rannesrednevekovoii khronologii Vostochnoi Evropy. *Sovetskaia arkheologiia*, 2, s. 96-123.

Ambroz, A. K. 1993. K proiskhozhdeniiu dneprovskikh antropo-zoomorfnykh fibul. *Rossiiskaia arkheologiia*, 2, s. 179-184.

Berezutskii, V. D., Zolotarev, P. M., Kutsev, E. A. 2017. Ostrogozhskii klad (posledniaia tret — konets VII v. n. e.). *Rossiiskaia arkheologiia*, 1, s. 131-140.

Berezovets, D. T. 1952. Khariivskii skarb. *Arkheolohiia*, VI, s. 109-119.

Bidzilia, V. I., 1963. Zalizoplavnyi horny seredyny I tysiacholittia n. e. na Pivdenomu Buzi. *Arkheolohiia*, XV, s. 123-144.

Bloshenkova, M. V., Nedolia, A. N., Samofalova, G. V. 2012. Novyi kievo-kolochinskii mikroregion na levoberezhze Srednei Desny: ocherki materialnoi kultury. *Vestnik humanitarnogo nauchnogo obrazovaniia*, 9 (23), s. 25-29.

Bodianskii, A. V. 1960. Arkheologicheskie nakhodki v Dneprovskom Nadporozhe. *Sovetskaia arkheologiia*, 1, s. 274-277.

Braichevskii, M. Yu. 1955. Novi rozkopky na Pastyrskom horodyshchi. *Arkheolohichni pam'iatky URSR*, V, s. 67-76.

Bialickaja, H. M. 2020. Ab znachodkach upryhazennia pastyrskaha typu ũ Prypiackim Paliessi. In: Oblomskii, A. M. (ed.). *Istoriia veshchei — istoriia i veshchi. K 60-letnemu iubileiu I. O. Gavritukhina*. Ranneslavianskii mir, 20. Moscow: IA RAN, s. 49-53.

Bialickaja, H. M., Bajkoŭskaja, A. A., Charytanovič, V. M. 2019. Pasielišča kalia v Biarežyčy Žytkavickaha rajona Homielskaj voblasti. In: Levko, O. N. (ed.). *Slaviane na territorii Belarusi v dogosudarstvennyi period: k 90-letiiu so dnia rozhdeniia L. D. Pobolia*. 1. Minsk: Belaruskaja navuka, s. 514-555.

Viarhiej, V. S. 2016. Sučasny stan i prabliemy dasliedavania pražskaj kultury ũ Bielarusi. In: Levko, O. N., Belevets, V. G. (eds.). *Slaviane na territorii Belarusi v dogosudarstvennyi period: k 90-letiiu so dnia rozhdeniia Leonida Davydoviča Pobolia*. 2. Minsk: Belaruskaja navuka, s. 14-61.

Varhiej, V., Trymier, V. 2003. Rannieslavianskaje pasielišča Pietrykaŭ 2 na r. Prypiač. *Histryčna-archiealohičny zbornik*, 18, s. 151-187.

Veimarn, E. V., Aibabin, A. I. 1993. *Skalistinskii mogilnik*. Kyiv: Naukova dumka.

Vinogradskii, Iu. S. 1955. Arkheologicheskie raboty Sosnitskogo istoriko-kraevedcheskogo muzeia (k 35-letiiu so dnia osnovaniia). *Kratkie soobshcheniia IA AN USSR*, 5, s. 86-93.

Volodarets-Urbanovych, Ya. V. 2018. Blazhkivskii skarb: 115-richnytsia znakhidky. In: Suprunenko, O. B. (ed.). *Starozhynosti Livoberezhzhia Dnipra*. Kyiv; Kotelva: TsP NAN Ukrainy i UTOPIK, s. 126-153.

Volodarets-Urbanovych, Ia. V., Buinov, Iu. V. 2017. Liteinye formochki s poseleniia Tsirkuny 13. *Stratum plus*, 5, s. 57-86.

Volodarets-Urbanovych, Ya. V., Sydorenko, O. V. 2021. Slov'ianski prykrasy rannoho serednovichchia iz poltavskoho Posullia: novi znakhidky. *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 1 (38), s. 362-382.

Gavritukhin, I. O. 1996. Datirovka nachalnykh faz kultury Luki Raikovetskoi. In: Gavritukhin, I. O., Oblomskii, A. M. *Gaponovskii klad i ego kulturno-istoricheskii kontekst*. Ranneslavianskii mir, 3. Moscow: IA RAN, s. 136-139.

Gavritukhin, I. O. 2005. Kompleksy prazhskoi kultury s datiruiushchimi veshchami. In: Kaczanowski, P., Parczewski, M. (eds.). *Archeologia o początkach Słowian. Materiały z konferencji, Kraków, 19—21 listopada 2001*. Kraków: Księgarnia Akademicka, s. 401-461.

Gavritukhin, I. O., Shcheglova, O. A. 1996. Gruppy dneprovskikh rannesrednevekovykh kladov. In: Gavritukhin, I. O., Oblomskii, A. M. *Gaponovskii klad i ego kulturno-istoricheskii kontekst*. Ranneslavianskii mir, 3. Moscow: IA RAN, s. 53-57.

- Hotun, I. A., Haskevych, D. L., Kazymir, O. M., Lysenko, S. D., Petrauskas, A. V., Petrauskas, O. V. 2007. *Pivnichna ekspedycja IA NAN Ukrainy. Materialy i doslidzhennia*. I: Poselennia mizh Khodosivkoiu i Lisnykamy: doslidzhennia 2003 r. Kyiv: Stylos.
- Hotun, I. A., Kazymir, O. M., Synytsia, Ye. V., Nepomiaschchikh, V. Yu., Kolosov, Yu. H., Shakhrai, D. O., Loznytysia, T. V., Kvitnytyski, M. V. 2014. Doslidzhennia poselennia Kozakiv Yar u Khodosivtsi. *Arkheolohichni vidkryttia v Ukraini 2013 r.*, s. 144-145.
- Hotun, I., Volodarets-Urbanovych, Ya., Hun, M., Chalys, A. 2022. Slov'ianske zhytlo na poselenni Khodosivka-Kozakiv yar. *Arkheolohichni doslidzhennia v Ukraini 2020 r.*, s. 104-112.
- Didyk, V. V. 2021. Pro tekhniku shtampuvannia kolo-rovykh metaliv u rannoslov'ianskykh plemen kintsia VII — pershoi polovyny VIII st. (na prykladi yuvelirnykh instrumentiv Druhoho Tsyrykunivskoho skarbu na Kharkivshchyni). *Mikheivski chytannia*, 2, s. 41-50.
- Zhilina, N. V. 2003—2004. Slaviano-russkaia filigran VIII—X vv. *Stratum plus*, 5, s. 21-170.
- Zhilina, N. V. 2007. Visochnye ukrasheniia slaviano-russkogo ubora: vizantiiske vlianiia i sobstvennye traditsii. In: *Muzeini chytannia. Materialy naukovoi konferentsii «Uvelirne mystetstvo — pohliad kriz viky»*. Kyiv, 11—13 hrudnia 2006 r. Kyiv, s. 86-101.
- Zadnikov, S. A., Volodarets-Urbanovych, Ya. V. 2020. Rannoserednovichni slov'ianski pam'iatky iz baseinu r. Kharkiv (za materialamy pam'iatok Ukrainy). In *Sclavenia terra*, 3, s. 17-45.
- Zvzdetskyi, B. A., Petrauskas, A. V., Polhui, V. I. 2004. Novi doslidzhennia starodavnoho Iskorostenia. In: Motsia, O. P. (ed.). *Starodavni Iskorosten i slov'ianski hrady VIII—X st.* Kyiv: Korvin-Press, s. 51-86.
- Ilkiv, M. V., Kalinichenko, V. A., Mykhailyna, L. P., Pyvovarov, S. P. 2017. Lunnytsi ta skronevi kiltsia z poselennia VIII—X st. v Ridkivtsiakh. In: Skyba, A. V., Horbanenko, S. A. (ed.). *Yevropeiska arkheolohiia I tysiacholittia n. e.: Zbirnyk naukovykh prats na chesť Liiany Vasylivny Vakulenko*. Kyiv: IA NAN Ukrainy, s. 249-265.
- Ioŭ, A. V., Viarhieŭ, V. S. 2012. *Starozhytnaje pasielyšča na Jasiełdzie*. Minsk: Bielarusskaja navuka.
- Kazanskii, M. M. 2011. O tseentrakh vlasti u slavian: dnestrovskie klady VII v. In: Sharov, O. V. (ed.). *Peterburskii apokrif. Slapanie ot Marka*. Sankt-Peterburg: Kishinev: Vysshiaia antropologicheskaja shkola, s. 509-526.
- Kazanskii, M. M. 2014. Arkheologicheskaja situatsiia v Srednem Podneprove v VII v. In: Oblomskii, A. M. (ed.). *Problemy vzaimodeistviia naseleniia Vostochnoi Evropy v epokhu Velikogo pereseleniia narodov*. Ranneslavianskii mir, 15. Moscow: IA RAN, s. 138-177.
- Kasiuk, A. F. Bielaruskaje Paliessie ŭ kancy VII—VIII st. i ŭ pačatku X st. n. e. In: Levko, O. N., Belevets, V. G. (eds.). *Slaviane na territorii Belarusi v dogosudarstvennyi period: k 90-letiu so dnia rozhdeniia Leonida Davydovicha Pabolia*. 2. Minsk: Bielaruskaja navuka, s. 62-61.
- Kasiuk, E. F. 2020. Poselenie Dolgoe 1 na r. Sluch v rimskii period i epokhu Velikogo pereseleniia narodov. In: Oblomskii, A. M. (ed.). *Istoriia veshchei — istoriia i veshchi. K 60-letnemu iubileiu I. O. Gavritukhina*. Ranneslavianskii mir, 20. Moscow: IA RAN, s. 221-240.
- Koloda, V. V. 2016a. «Antskyi skarb» z horodyshcha Koropovi Khutory na Kharkivshchyni. *Visnyk Instytutu arkheolohii*, 11, s. 66-77.
- Koloda, V. V. 2016b. Fibuly «antskykh» chasiv na horodyshchi Koropovi Khutory. In *Sclavenia terra*, 1, s. 65-72.
- Koloda, V. V. 2017. Mesto «antskogo klada» s gorodishcha Koropovy Khutory v kontekste vzaimovlianiia penkovskoi i saltovskoi kultura. *Drinovski sbornik*, X, s. 83-93.
- Komar, A. V. 1999. Predsaltovskie i rannesaltovskii gorizonty Vostochnoi Evropy. *Vita Antiqua*, 2, s. 111-136.
- Komar, A. V. 2012. Poliane i severiane. *Drevneishie gosudarstva Vostochnoi Evropy, 2010 god*, s. 128-191.
- Komar, O. V. 2018. Arkheolohichne ta arkhomahnitne datuvannia volyntsevskykh kompleksiv Khodosivskoho poselennia. *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 2 (28), s. 168-191.
- Korzukhina, G. F. 1996. Klady i sluchainye nakhodki veshchei kruga «drevnostei antov» v Srednem Podneprove. *Katalog pamiatnikov. Materialy po arkheologii, istorii i etnografii Tavrii*, V, s. 352-435, 586-705.
- Kotyhoroshko, V. 2005. Naseleennia Verkhnoho Potyssia v VI—IX st. *Arkheolohichni doslidzhennia Lvivskoho universytetu*, 8, s. 346-371.
- Kravchenko, N. M. 1979. Issledovaniia slavianskikh pamiatnikov na Stugne. In: Baran, V. D. (ed.). *Slaviane i Rus (na materialakh vostochnoslavianskikh plemen i Drevnei Rusi)*. Kyiv: Naukova dumka, s. 74-92.
- Nedolia, A. 2011. Sergi pastyrskogo tipa s levoberezhia brianskogo techeniia Desny. In: *Serednovichni starozhytnosti Tsentralno-Skhidnoi Yevropy: Materialy X Mizhnarodnoi studentskoi naukovoi arkheolohichnoi konferentsii (Chernihiv, 15—17 kvitnia 2011 r.)*. Chernihiv: ChNPU imeni T. H. Shevchenka, s. 41-42.
- Oblomskii, A. M. 1996. Zhenske ukrasheniia. In: Gavritukhin, I. O., Oblomskii, A. M. *Gaponovskii klad i ego kulturno-istoricheskii kontekst*. Ranneslavianskii mir, 3. Moscow: IA RAN, s. 11-14.
- Oblomskii, A. M. 2012. Ranneslavianskie pamiatniki Verkhnego Podonia. *Predvaritelnye itogi issledovaniia*. Tambovskie drevnosti: *Arkheologiia Oksko-Donskoi ravniny*, 3, s. 172-229.
- Oblomskii, A. M. 2016. Kolochinskaia kultura. In: Oblomskii, A. M., Islanova, I. V. (eds.). *Rannesrednevekove drevnosti lesnoi zony Vostochnoi Evropy (V—VII vv.)*. Ranneslavianskii mir, 17. Moscow: IA RAN, s. 10-113.
- Panikarskyi, A. 2014a. Dvokryli vistria stril zi slov'ianskykh rannoserednovichnykh pam'iatok pivdnia Skhidnoi Yevropy. *Arkheolohichni doslidzhennia Lvivskoho universytetu*, 18, s. 111-127.
- Panikarskyi, A. 2014b. Dvokryli vistria stril z Malokopanskoho nekropolia. *Naukovi studii*, 7: Kultovi ta pokhvalni pam'iatky u Vislo-Dniprovskomu rehioni: problemy interpretatsii, s. 148-158.
- Pyvovarov, S. V., Ilkiv, M. V. Ridkivske poselennia raikovejskoi kultury u Verkhnomu Poprutti. In: Ivakin, H. Yu. (ed.). *Vid venediv do Rusi. Zbirka naukovykh prats na poshamu doktora istorichnykh nauk, profesora Denysa Nykodymovycha Kozaka z nahody yoho 70-littia*. Kyiv; Kharkiv: Maidan, s. 345-356.
- Pyvovarov, S., Kalinichenko, V. 2019. Novi znakhidky yuvelirnykh vyrobiv z Ridkivetskoho arkheolohichnoho kompleksu VIII—X st. In: *Arkheolohiia Bukovyny: zdobutky ta perspektyvy: Tezy dopovidei III mizhnarodnoho naukovo seminaru, prysviachenoho 100-littiu vid dnia narodzhennia vidomoho naukovtsia Borysa Tymoshchuka (m. Chernivtsi, 13 hrudnia 2019 r.)*. Chernivtsi: Tekhnodruk, s. 106-108.
- Pletneva, S. A. 1967. *Ot kochevii k goradam. Saltovo-Maiatskaia kultura*. Materialy i issledovaniia po arkheologii SSSR, 142. Moscow: Nauka.
- Prykhodniuk, O. M. 1975. *Slov'iany na Podilli (VI—VII st. n. e.)*. Kyiv: Naukova dumka.
- Prykhodniuk, O. M. 1980. *Arkheolohichni pam'iatky Serednoho Prydniprovia VI—IX st. n. e.* Kyiv: Naukova dumka.
- Prykhodniuk, O. M. 1994. Tekhnolohiia vyrobnytstva ta vytyky yuvelirnoho styliu metalevykh prykras Pastyrskoho horodyshcha. *Arkheolohiia*, 3, s. 61-77.
- Prykhodniuk, O. M. 1995. Pro tekhnolohiiu vyhotovlennia porozhnnytykh prykras Pastyrskoho horodyshcha. In: *Muzeini chytannia. Tezy dopovidei naukovoi konferentsii Muzeiu istorichnykh koshtovnosti Ukrainy — filialu Natsionalnoho muzeiu istorii Ukrainy*. Kyiv, hrudden 1993 r. Kyiv, s. 54-56.
- Prykhodniuk, O. M. 1996. Pro odnu hrupu prykras rymsko-vizantiiskoi doby. In: *Muzeini chytannia. Materialy naukovoi konferentsii, prysviachenoj pam'ati vydatnoho ukrainskoho arkheoloha i poeta B. M. Mozolevskoho (1936—1993 rr.)*. Kyiv, liutyi 1996 r. Kyiv, s. 40-42.
- Prykhodniuk, O. M. 1998. Pastyrskiy skarb 1992 roku. *Arkheolohichni litopys Livoberezhnoi Ukrainy*, 1—2, s. 94-99.
- Prykhodniuk, O. M. 2005. *Pastyrske horodyshche*. Kyiv; Chernivtsi: Zelena Bukovyna.
- Prykhodniuk, O. M., Khardaev, V. M. 1998. Khariivskii klad. *Archaeoslavica*, 3, s. 243-282.
- Prykhodniuk, O. M., Khardaev, V. M. 1998. Balkano-vizantiiskii prykrasy Khariivskoho skarbu. In: *Muzeini chytannia: Materialy naukovoi konferentsii Muzeiu istorichnykh*

koshtovnostei Ukrainy — filialu Natsionalnoho muzeiu istorii Ukrainy. Kyiv, 17—18 hrudnia 1996 r. Kyiv, s. 55-57.

Rafalovich, I. A. 1972. *Slaviane VI—IX vekov v Moldavii*. Kishinev: Shtiintsa.

Rashev, R. 2014. *Balgarskata ezicheska kultura VII—IX vek*. Sofia: Klasika i stil.

Rodinkova, V. E. 1996. Rannesrednevekovye pamiatniki Srednego Podneprov'ia i Dneprovskogo Levoberezh'ia s datiruiushchimi nakhodkami. In: Gavritukhin, I. O., Oblomskii, A. M. *Gaponovskii klad i ego kulturno-istoricheskii kontekst*. Ranneslavianskii mir, 3. Moscow: IA RAN, s. 155-162.

Rodinkova, V. E. 2003. *Kulturnye svyazi naseleniia Srednego Podneprov'ia v VII v. (po materialam zhenskogo ubora)*. Dissertatsiia kand. ist. nauk. IA RAN.

Rodinkova, V. E. 2006. K voprosu o tipologicheskom razvitiu antropomorfnikh fibul (slozhnye i dvuplastinchatye formy). *Rossiiskaia arkhologiiia*, 4, s. 50-63.

Rodinkova, V. E. 2010. Kurilovskii klad rannesrednevekovogo vremeni. *Rossiiskaia arkhologiiia*, 4, s. 78-87.

Rodinkova, V. E. 2016. Raboty na pamiatnike Kurilovka 2 v Sudzhanskom raione. *Arkheologicheskie issledovaniia v Tsentralnom Chernozeme 2015*, s. 74-75.

Riabtseva, S. S. 2005. *Drevnerusskii iuvelirnyi ubor*. Sankt-Peterburg: Nestor-Istoriia.

Riabtseva, S. S. 2011. O nakhodkakh ukrasheniia vizantiisko-dunaiskikh tipov VIII—X vv. na territorii Podneprov'ia i Podnestrov'ia. In: Posokhov, S. I. (ed.). *Drevnosti Vostochnoi Evropy. Sbornik nauchnykh trudov k 90-letiiu B. A. Shramko*. Kharkov: KhNU im. V. N. Karazina, s. 252-262.

Svistun, G. E., Bokov, V. S. 2018. Zvezdchataia serga s okrestnostei pgt Kochetok Kharkovskoi oblasti. *Kharkovskii istoriko-arkheologicheskii sbornik*, 22, s. 4-10.

Skyba, A. V., Baranov, V. I. 2019. Pastyrskoe horodyshe: keramichniy kompleks iz zasyvky vnutrishnoho rovu (za rezultatamy doslidzhen u 2017 r.). *Arkheolohiia i davnii istoriia Ukrainy*, 1 (30), s. 67-74.

Skirda, V. V. 2021. Srednevekovye pamiatniki v issledovaniakh B. A. Shramko. In: Posokhov, S. (ed.). *Borys Andriiovych Shramko: storinky biohrafii, pidsumky doslidzhen, spohady pro vchenoho*. Kharkiv; Kotelva: KhNU im. V. N. Karazina; Maidan, s. 110-120.

Sukhobokov, O. V., Yurenko, S. P. 2003. Do vyvcheniia volynetsvskyykh pam'iatok. In: Latysheva, L. S. (ed.). *Arkheolohiia ta istoriia pivnichno-skhidnoho Livoberezhzh'ia (I — pochatku II tys.)*. Sumy: IA NAN Ukrainy; RVV HDP, s. 22-48.

Khavliuk, P. I. 1963. Ranneslavianskie poseleniia Semenkii i Samchintsy v srednem techenii Iuzhnogo Buga. *Materialy i issledovaniia po arkhologii SSSR*, 108, s. 320-350.

Shvetsov, M. L. 2010. Novogrigorevskoe pogrebenie i etnicheskaia situatsiia v Priazove IV—VII vv. In: Stashenkov, D. A. (ed.). *Kulturny evraziiskikh stepei vtoroi poloviny I tysiachetiia n. e. (voprosy mezhnatsionnykh kontaktov i mezhkulturnogo vzaimodeitviia)*. Samara: Ofort Samara, s. 93-102.

Shramko, B. A., Mikheev, V. K., Grubnik-Buinova, L. P. 1977. *Spravochnik po arkhologii Ukrainy: Kharkovskaia oblast*. Kyiv: Naukova dumka.

Shramko, I. B., Zadnikov, S. A. 2010. Poselenie XIV veka «Oleshki» na Severskom Dontse. *Stepi Evropy v epokhu srednevekovia*, 8: Zolotoordynskoe vremia, s. 163-230.

Shcheglova, O. A. 1990. O dvukh gruppakh «drevnostei antov» v Srednem Podneprove. In: Terpilovskii, R. V. (ed.). *Materialy i issledovaniia po arkhologii Dneprovskogo Levoberezh'ia*. Kursk, s. 162-204.

Shcheglova, O. A. 2012. Malenkii kompleks pastyrskogo tipa iz okrestnostei sela Ulanov (Sudzhanskii raion Kurskoi oblasti). In: Shcheglova, O. A. (ed.). *Slaviane Vostochnoi Evropy nakanune obrazovaniia Drevnerusskogo gosudarstva. Materialy Mezhdunarodnoi konferentsii, posviashchennoi 110-letiiu so dnia rozhdeniia I. I. Liapushkina (1902—1968)*. Sankt-Peterburg, 3—5 dekabria 2012 g. Sankt-Peterburg: Peterburgskoe vostokovedenie, s. 201-205.

Iakobson, A. L. 1959. *Rannesrednevekovyi Khersones. Ocherki istorii materialnoi kultury*. Materialy i issledovaniia po arkhologii SSSR, 63. Moscow; Leningrad: AN SSSR.

Fiedler, U. 1992. *Studien zu Gräberfeldern des 6. bis 9. Jahrhunderts an der unteren Donau*. I, II. Bonn: Dr. Rudolf Habelt.

Y. V. Volodarets-Urbanovich

EARRINGS OF THE «DANUBE-PASTYRSKE» CIRCLE IN THE SOUTH OF EASTERN EUROPE: AREA AND CHRONOLOGY

The paper presents consider of earrings of the «Danube-Pastyrsk» circle in the south of Eastern Europe. The catalog of this jewelry including 39 items from hill-forts, settlements, burial grounds, hoards and chance finds was compiled. This catalog includes seven hoards of Pastyrsk circle and roughly synchronous with them — Zalissia and Second Tsyrykuny hoards, although they could be dated to the second half of the 7th century as well. It also includes four hill-forts and 15 settlements, one metallurgical center and one hoard of the Saltiv culture. The materials of the archaeological assemblage from Haradzishcha (territory of Belarus) require clarification. Two cemeteries from the Crimea — Luchyste and the Khersones necropolis, one burial — Yasynuvata. For nine locations, the type of archaeological resource is unknown.

Several regions of concentration can be distinguished: Dniester-Prut region, Prip'yat basin, Southern Pobuzh'ia, Middle Dnieper, Southern Crimea, Nizhne Poseymya, Bryansk Podesenia, Verkhivya Psla and the Siversky Donets basin. Other finds are scattered across Eastern Europe.

It is impossible to determine the total number of this jewelry that come from these locations. First of all, this concerns the materials of the Pastyrsk hill-fort. It is difficult to determine how many such earrings from «pre-revolutionary» collections were found on the site. Seven items come from archaeological explorations of the site already after the Second World War.

The number of finds from Bytytsia hill-fort is still unknown until the complete publication of the materials. Semi-completed items were found in Oleshky. A casting mold for making earrings of this circle at the settlement of Tsyrykuny 13 was found. Instruments for stamping was discovered in Second Tsyrykuny hoard. 19 earrings of the «Danube-Pastyrsk» circle were found in seven hoards of Pastyrsk circle. Finds from Zalissia hoard are fragmented. 48 jewelry come from other locations.

Traces of the manufacture of such jewelry are recorded on four sites — Pastyrsk, Bytytsia, Oleshky, Tsyrykuny 13, and in one hoard — Second Tsyrykuny.

In general, such earrings were found in the south of Eastern Europe in the early Middle Ages until the 10th century although the main stage of their chronology falls on the 8th century. However, the small number of assemblages does not allow us to draw unequivocal conclusions.

Keywords: Earrings of the «Danube-Pastyrsk» circle, hoards of the early Middle Ages, Pastyrsk hill-fort, the early Middle Ages, south of Eastern Europe.

Одержано 30.01.2023

ВОЛОДАРЕЦЬ-УРБАНОВИЧ Ярослав Володимирович, кандидат історичних наук, науковий співробітник, Інститут археології НАН України, Київ, Україна.

VOLODARETS-URBANOVICH Yaroslav, Ph. D., Researcher, Institute of Archaeology, National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine. ORCID: 0000-0003-1560-3608, e-mail: volodarets_urbanovych@iananu.org.ua, volodargrad@ukr.net.